

Hovmarskalken porträtterad genom dagerrotypi,
troligen på 1850-talet. Grönsöö gårdsarkiv.

4 Hovmarskalkens odlingar 1840-1842

4.1 Källmaterialet, frågor och kapitelupplägg

Bakgrund

Källmaterialet medger studier av perioden 1840-1842, då en intensiv odlingsperiod inträffade. Grönsöö ägdes och beboddes då av Ulrika Eleonora von Engeström (1788-1864) och hennes make sedan 1820, hovmarskalken Friedrich Reinhold von Ehrenheim (1784-1858). Ingenting tyder på att Ulrika Eleonora skulle ha haft något utpräglat intresse för hortikultur. Källmaterialet och Grönsöös odlingar vid denna tid är uteslutande kopplat till hovmarskalkens intresse för växtodling.

Källmaterialet

Av 1840-talets prydnadsodlingar är ingenting med säkerhet bevarat idag. Ritningsmaterialet från denna period är litet. Det förnämsta källmaterialet är i stället elva frö- och plantlistor, inklusive en rabattskiss, varav fleratalet är direkt eller indirekt daterade till perioden 1840-1842. Listorna är handskrivna och avsedda för internt bruk, och de användes sannolikt aldrig av andra än hovmarskalken och trädgårdsmästaren. De förtecknar rekviderade, levererade och befintliga fröer och plantor av i huvudsak prydnadsväxter. Även en del fruktslag, bär och enstaka grönsaker förtecknas. Ett par av listorna fungerade som åtgärdslistor avsedda för trädgårdsmästaren, och de var skrivna direkt för honom. Detta, tillsammans med den likartade handstilen, visar att listorna med stor sannolikhet skrevs av hovmarskalken, med undantag av listan över orangeriväxter, som är skriven med annan handstil. Många av arterna på den listan sammanfaller dock med andra listor, och bör därför vara skriven under samma eller en näraliggande period. Listornas

rubriker återges nedan. Varje lista har fått en romersk siffra, till vilken hänvisas i löpande text.

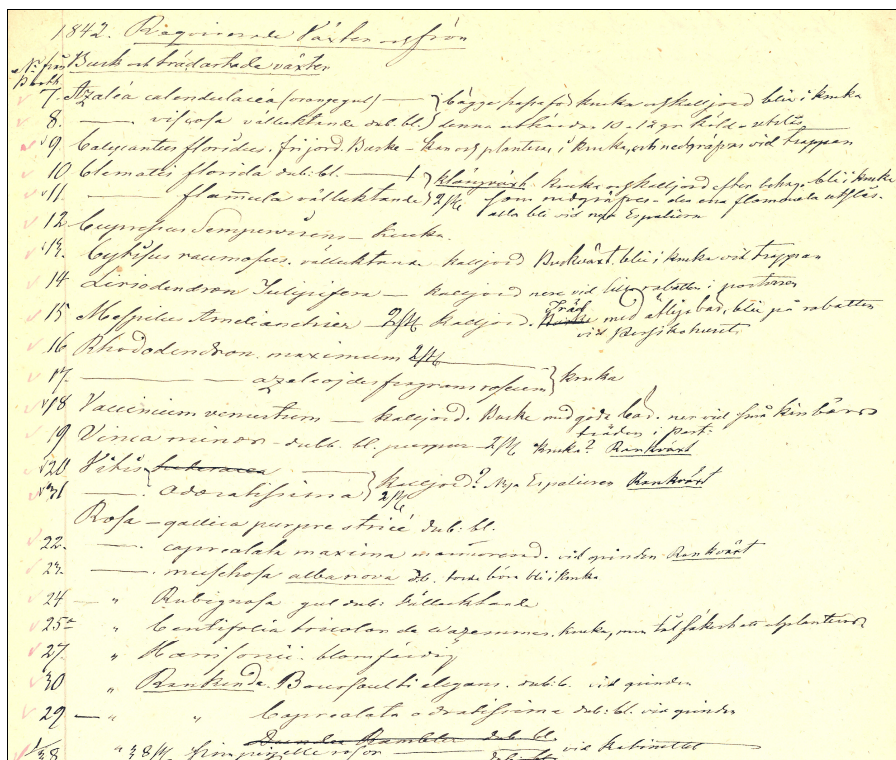
- I. Räkningar å från Hamburg erhållne Växter & Träd
- II. 1842. Requirerade Växter och frön
- III. Blomsterfrön 1842 hösten från Hamburg
- IV. Nota på ankomne Blomster Lökar och Rötter. d. 20 Nov. 42
- V. Blomster frön som finnas vid Grö- 184[2] hösten
- VI. Orangerie Växter vid Grönsö
- VII. Blomsterväxter som finnas vid Grönsö, oberäknat Törnrosor och Georginer -
- VIII. Till minne[s] för Trägårdsmästar Lindqvist
- IX. Trägårdsmästar Lindqvist. till efterrättelse
- X. Orubricerad. (Planteringskiss över rabatter längs huvudbyggnaden)
- XI. Georginerkatalog

Listorna har studerats parallellt med flera plant- och frökataloger och priskuranter från de två leverantörer utanför Hamburg som omnämns i listorna. Utöver detta har den hortikulturella litteratur som användes av hovmarskalken fungerat som stöd i arbetet.

Frågor som listorna ger svar på

Utgångspunkten för detta kapitel är antagandet att växtlistornas antal och innehåll speglar hovmarskalkens växtval, odlingsomfång och gestaltungs-ideal.

Ett källkritiskt problem är naturligtvis osäkerheten om listornas täckning; det vill säga i vilken grad de täcker in Grönsö växter och odlingsambitioner vid denna tid. Vi vet inget om vad som kan ha försiggått utöver det som listorna indikerar. Parkanläggningen var sedan länge använd och odlad med många befintliga plantor, och säkert kom nya plantor och frön till Grönsö via andra kanaler än de som syns i listorna. Ett annat problem är listornas karaktär av internt arbetsmaterial.

Inledning på växtlista II.

Ett par av listorna är gjorda som arbetsbeskrivningar åt trädgårdsmästaren. Det är rimligt att både plantor, diskussioner och projekt förelåg vid Grönsö utan att detta syns i listorna.

Slutligen skall nämnas att listorna knappast berättar något om resultatet av odlingarna. För många växter framgår inte ens huruvida de någonsin levererades. Bara i de fall där hovmarskalken förtecknat befintliga växter eller antecknat att de rekvirerade växterna kommit fram vet vi med säkerhet att de nått Grönsö. I de fall man förtecknat växter som förelåg som frö, vet vi inte heller om fröerna någonsin blev dugliga plantor.

Trots dessa problem och troliga luckor är listorna en god utgångspunkt för studier. De täcker en tidigare okänd del av Grönsös odlingshistoria, vilket gör det särskilt angeläget att studera dem.

En viktig fråga där listorna bidrar till kunskap är den om vilka växter hovmarskalken beställde. Att kunna föreställa sig vad som en gång funnits på platsen är fundamentalt för förståelsen av platsen. Att så långt möjligt identifiera och namnsätta växterna är därför helt nödvändigt som grund för

de andra frågor som ställts till växtlistorna. En diskussion om växterna, utan att hjälpligt veta deras identitet och därmed deras utseende och karaktär, skulle bli alltför löslig. I några fall har det tyvärr varit omöjligt att identifiera växterna utifrån listans namn. Ytterligare studier samt jämförelser med illustrationer, om de existerar och hittas, skulle kunna lösa något av detta. Dessa luckor har jag dock inte bedömt som avgörande för mitt arbete.

Växtvalet speglar både utbudet från leverantörerna, hovmarskalkens personliga val, karaktären på det förmodade resultatet, samt vilka svårigheter man kan ha mötts av i sina odlingar.

En annan fråga som ställts till materialet berör omfång och antal. Antalet planter är helt avgörande för gestaltningsmöjligheterna och det estetiska intrycket. I de listor som är ställda till trädgårdsmästaren visar hovmarskalkens anvisningar i flera fall var plantorna skulle placeras. Detta visar deras sätt att arbeta och den vision hovmarskalken hade.

För en del av växterna anges i listorna hur de skulle sås, skolas, slutplanteras, skyddas, vattnas och förvaras. Dessa råd var helt eller delvis skrivna med ledning av trädgårdslitteratur. Huruvida råden följdes bokstavligen id Grönsö ver vi inte, men de visar vad trädgårdsmästaren hade att utgå ifrån i sitt arbete. I några fall framgår explicit hur hovmarskalken instruerade trädgårdsmästaren om hur han skulle hantera de enskilda nya plantorna.

Listorna har i ett par fall redan genom sina titlar visat att hovmarskalken var drivande part i samarbetet mellan honom och trädgårdsmästaren. Hur han agerade och formulerade sig i detta sammanhang, spglas i listorna.

Slutligen, men inte minst, kan listorna tillsammans med samtida litteratur peka på om Grönsö höll sig uppdaterat med de nya växter som strömmade ut på marknaden, eller om valet föll på klassiker.

Botaniska ord och begrepp

Utöver de vanliga enheterna *släkte* och *art* används i detta kapitel och tillhörande bilagor en del andra termer och begrepp som kort skall förklaras.

Den systematiska indelningen – klassificeringen – inom biologi benämns *taxonomi*. Namnsättningen av växter och djur benämns *nomenklatur*.

Under årens lopp har många växter bytt namn, och modern teknik gör det möjligt att ytterligare studera och vid behov omklassificera växter. Därför figurerar en mängd både nu gällande namn och äldre, ogiltiga namn i detta kapitel.

För att särskilja nya och gamla namn skrivs de på olika sätt i brödtexten. Ett modernt namn, som alltså är accepterat vetenskapligt namn i nutid, skrivs med släktnamnet och artnamnet kursiverat. Det vetenskapliga namnet för arten hermesfinger skrivs alltså *Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill.

Ett äldre ogiltigt växtnamn skrivs utan kursivering och oftast inom enkla anföringstecken i brödtexten. Det äldre namnet för hermesfinger skrivs alltså 'Iris tuberosa'. Citationstecknen visar att namnet är taget ur någon äldre text, till exempel en växtlista, men att det inte längre är giltigt. Det kan också vara ett namn som inte kunnat härledas.

I bilagornas växtöversikter och när sammanhanget kräver det i brödtexten skrivs växternas auktorsnamn ut. *Auktorn* är den eller de personer som klassificerat ett djur eller en växt, beskrivit arten och publicerat namnet. Ofta är auktorsnamnen inom botanik förkortningar eller initialer. Auktorn för det nu gällande namnet för hermesfinger är Philip Miller. Auktorn för artens gamla namn 'Iris tuberosa' är Carl von Linné, som alltså klassificerade hermesfinger som tillhörande släktet *Iris*. Efter att denna klassificering befanns felaktig, och det nu gällande namnet accepterades, skrivs Linnés auktorsnamn L. inom parentes.

I kapitlet används ofta ordet *taxon* (plur. *taxa*). Det är ett allmänt begrepp för en enhet inom biologisk systematik. Men i hortikulturella sammanhang utgör arten inte alltid den minsta enheten (taxon) utan här återfinns såväl underart, varietet och form. En varietets egenskaper är ärftliga och morfologiskt skilda från huvudarten, medan en form orsakas av en eller flera mutationer och i en karaktär, till exempel i växtformen, blomfärg eller dubbla blommor.

Ordet *kultivar* avser en växt som har uppstått antingen spontant eller i ett odlingssammanhang och som har sådana karaktärer som man velat bevara genom vegetativ förökning. Många kultivarer beskrivs och registreras som ett eget taxon med ett unikt sort- eller kultivarnamn.

Kultivaren kan vara en klon där växten via vegetativ förökning, till exempel sticklingar, ympar och dotterlökar behåller samma genetiska arv och egenskaper genom generationerna. Är det en fröförökad växt kan sorten fås stabil, alltså fröäkta, till exempel genom att man i ett odlingsprogram minimerar inblandningen av gener som ger avvikande egenskaper.

När kultivaren fått eget sortnamn och sprids i handeln så är den en *namnsort*. Inom modern nomenklatur sätts sortnamnet inom enkla anföringstecken, till exempel *Hyacinthus orientalis* 'Gipsy Queen' (hyacint) eller *Antirrhinum majus* 'Artiste Bizarre' (lejongap).

Förr kunde även en liten avvikelse från en art ges egen artstatus, där avvikelser föranledde ett helt nytt artnamn. Den här typen av skillnader mellan dåtidens och nutidens sätt att namnge ett taxon behöver inte vålla problem vid identifieringen. Större svårigheter uppstår då ett taxon förekommer under flera olika synonyma namn, eller värre, ett felaktigt namn, parallellt med den växt som rättmätigt bär namnet.

Många av de äldre kultivarerna har tidigare figurerat under namn som idag kan vara svåra att koppla till rätt taxon. Om namnen inte kan kopplas till någon existerande växt idag, kan man misstänka att den växt som namnet en gång hörde till inte finns kvar i levande kultur.

Kapitlets innehåll och upplägg

En stor del av avhandlingsarbetet har lagts på att så långt möjligt identifiera samtliga växter som nämns i växtlistorna.

I bilaga 2 presenteras samtliga listors växter i tabellform. Tabellen visar dels växterna i originalstavning, dels modernt vetenskapligt namn så långt det varit möjligt att identifiera dem samt svenskt namn. Växterna återges i samma ordning som de kommer i varje lista. I bilaga 3 återges samtliga växter som förekommer i listorna, men denna gång i alfabetisk ordning efter modernt vetenskapligt namn. Tabellen visar också andra uppgifter om växterna, till exempel leverantör, antal och placering i parken i de fall det framkommer. Syftet har varit tvåfaldigt: dels att så långt möjligt presentera Grönsöös växter, dels att lägga fram materialet som hjälp och diskussionsunderlag för andra studier.

Kapitlets inledande avsnitt handlar om säkra och möjliga inspirationskällor, som påverkade besluten om Grönsöös växtval och gestaltning. Litteratur och kataloger diskuteras. Därefter följer ett avsnitt om trädgårdsmästarens och hovmarskalkens roller, som diskuteras utifrån den påstådda bristen på goda trädgårdsmästare. Därefter kommer ett längre avsnitt om den enda ritning som hovmarskalken lämnade efter sig. Denna visar en tidstypisk lilje- och dahliarabatt, som var ambitiöst gestaltad, men med stora svårigheter ur botanisk synvinkel. Varför det var så, diskuteras utifrån de växter han valt.

Sedan följer ett par avsnitt som presenterar och diskuterar hovmarskalkens mål, växtval, komposition och placering av rabatter. Efter en avslutande diskussion om det flyktiga och svårbevarade växtmaterialet, samt en summering av de huvudsakliga dragen i Grönsöös odlingsinriktning, följer en längre, kommenterad bildsekvens. Denna presenterar ett urval av växterna, och syftar bland annat till att illustrera något av den färg och form som eftersträvades under den studerade perioden.

4.2 Svenska Trädgårdsföreningen och andra inspirationskällor

I de föregående avsnitten diskuterades Loudon som en bakgrund till den omfattande hortikulturella verksamhet som pågick i Europa vid denna tid. Samtidigt som Loudon var aktiv i Storbritannien, bildades 1832 *Svenska*

Trädgårdsföreningen i Stockholm efter förebild från *Horticultural Society of London* (senare *Royal Horticultural Society*, RHS).

Eftersom hovmarskalken var medlem i *Svenska Trädgårdsföreningen* bör man utgå från att han var bekant med dess verksamhet och skrifter, vid sidan av den övriga trädgårdslitteraturen på svenska och tyska som vi vet att han använde.

En studie av *Svenska Trädgårdsföreningens Års-skrift* för de år som låg närmast hovmarskalkens odlingsperiod visar att en populär och återkommande programpunkt var "expositioner" av trädgårdsväxter med prisutdelning.

Vid en höstexposition, beskriven 1851, hade man "den vackraste samling, i minst 8 varieteter, af släktena *Phlox* och *Antirrhinum*".¹⁷⁵ Denna enkla formulering innehåller tre ingredienser som lika gärna kunde vara ledord för hovmarskalkens egen odling av flox och lejongap: en *samling*, av *många olika* varieteter, och av *samma släkte*. Redan 1834 återger föreningens stiftare Magnus af Pontin, i en artikel om trädgårdsestetik i samma skrift, kärnan i verksamheten med blomsterexpositioner. Genom att på detta sätt föra samman och exponera vackra och åtråvärda frukter och prydnadsväxter fick flera grupper och yrkeskårer sitt lystmäte; forskaren kunde ge sig hän åt växtgeografiska studier och funderingar, medan konstnärer, trädgårdsmästare, godsägare och bönder såsom utövande odlare eller artister kunde inspireras.

Den allmänne åskådaren kunde njuta av plantors, frukters och blommors doft, färg och smak som växtriket erbjöd förutom att vara till kökets nytta. Pontin menar, att man i hans tid tröttnat på parkanläggningar smyckade med teaterlika arrangemang som "Chinesiska tempel och Pagoder, Österländska Moskées och Australiska riskojor". I stället hyllar han själva växterna, träden och blommorna som han menar är växtgeografi och bildgalleri på en och samma gång, så väl lämpade för både vetenskap och skönhet. Dock, poängterar han, är blomster-expositioner dyra och krävande tillställningar. Han uppmuntrar den gemene odlaren att i den mån han eller hon har tillgång till växthus eller orangeri, skapa sig en egen permanent levande blomstersamling.

Därtill uppmuntras till fönsterodling i rumsmiljö och anordnande av en blomsterparterr med prydnadsväxter i gott läge, helst söder om boningshuset. Där skulle en lång och omväxlande blomning över säsongen eftersträvas genom att större och perenna växter planterades längst in, medan perenner, annueller, lökväxter och eventuellt nedgädda krukor med växthusplantor placerades efter blomningstid i den yttre delen.

¹⁷⁵ Se *Svenska Trädgårdsföreningens Årsskrift* 1851, s. 56-60.

Överhuvudtaget är Magnus af Pontins artikel ett slags försvar för det sköna och det njutningsbara i de former och färger som naturen givit växterna. Han påpekar att många i hans samtid tycker att trädgårdskonstens strävan att pryda och försköna enbart är fåfänga och flärd. Han menar att denna syn hos somliga omfattar inte bara blommor utan även det ätbara. Detta är ett skäl, menar af Pontin, att särskilja blomster- och fruktkvarter från köksodlingarna. Sedan bör man strunta i att kritikerna menar att praktanläggningarna enbart är "vacker poesi". I stället, säger af Pontin, skall det poetiska ses som ett hedrande omdöme, där inte minst den hyllade vetenskapsmannen Carl von Linné gått före genom att just i poetiska ordalag beskriva naturens och växternas skönhet.

Magnus af Pontin uppmuntrar till att våga se naturens och trädgårdsodlingen som en skön konst, och att njuta av detta att det ur det nyttiga också kommer något skönt i form av det behag som naturen gett i "sina fullkomnade alster". Uppgiften för trädgårdsestetiken är, menar han, att "sätta dessa former i öfverensstämmelse med hvarandra, genom trädens gruppering, blomsterfärgernas urval, och frukternas ändamålsenligaste rum till utveckling". Detta nås genom att efterlikna naturens "egna, fria skapelser". Med detta menar Magnus af Pontin, att en park som helhet är vacker bara om den efterliknar en "sjelfdanad" (!) lund eller en befintlig landskapstyp, antingen nära eller från fjärran trakter. De nordiska blomstersängarna skulle efterlikna de italienska ängarna med lökväxter och anemoner. Rabatterna borde hysa drivor av växter likt söderns bergstrakter och även växthuset var som bäst om dess växter efterliknade söderns orange-lundar (apelsin-lundar), myrtenhäckar eller en tropisk oas av palmer.

Vi kan notera, att Magnus af Pontins syn på vad som är "naturen" i själva verket innehåller flera och tydliga element av människoskapade landskap. Med sin skönhetstörst vill han lyfta in en bit av Italien, såväl det vilda som det strängt människotuktade. Med talet om lunden ligger han nära den typ av beskrivningar som Linné gjorde under exempelvis besöket vid Kinnekulle, och de labyrint- och trädgårdsliknande ängsmarker han såg där. Linné liknade denna typ av människoskapat nyttolandskap vid en skön trädgård som med sina "kamrar" av vegetation, sitt spel av ljus och skugga, sina dramatiska trädformer och sin vackra flora innehåller alla element som vanligtvis tillskrivs en trädgård.¹⁷⁶

Pontin är med sitt tal om frukters och andra naturalsters fullkomlighet och skönhet också lik Linné, i dennes hängivenhet till naturen sådan den uppenbarar sig för oss. Det är en hållning som närmast kan beskrivas som

¹⁷⁶ Se Linnés beskrivning av Kinnekulles lundar och ängar i sin Västgötaresa, Linné (1928 [1747]), särskilt s. 26, 33.

kärlek. Även då Pontin uppmuntrar alla som har möjlighet att själv sätta sig över naturens begränsande klimat, och uppföra växthus, kläder han det i ord som ändamålsenlighet där syftet är att närmast ödmjukt bereda rum för de sköna frukternas utveckling.

Sammanfattningsvis kan vi kalla hans beskrivning som en plädering för rätten till hängivenhet och passion i förhållandet till både de enskilda plantorna som till trädgårdskonstens praktfulla uttryck. Den estetik han uttrycker och framhåller som ideal är starkt präglad av den Linneanska tiden, och man anar, att Pontin gärna vill följa i Linnés fotspår och axla något av den store vetenskapsmannens sätt att på ett självklart sätt både se och uttrycka botanik och skönhet utan att för ett ögonblick tappa i trovärdighet.

En återkommande stilfråga i tidens prydnadsväxtodling var färgers inverkan på kompositioner som byggdes upp av en och samma typ av växt. En enda arts eller ett enda släktes eget färgspektrum erbjöd möjligheter att designa med syftet att uppnå maximal färgupplevelse. Vissa växttyper angavs som särskilt lämpliga att anordna efter färgmönster, däribland dahlior, pelargoner och verbena.

I Bosses *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnererei* (1842) finns en redogörelse över färgkontrasters positiva och negativa effekter i samplanteringar.¹⁷⁷ Sammanfattningsvis rekommenderas att [färgcirkeln] komplementfärger placeras intill varandra. Rött passar intill grönt, orange intill himmelsblått, gult intill violett och indigoblått intill orangegult. Vitt passar till blått och orange, och även rött och rosa. Däremot har vitt en fördunklande effekt om det placeras intill gult och violett. Dock kan vitt användas som neutraliserande färg i alla de fall då uppenbart icke kompletterande färger annars måste placeras intill varandra.

Vidare redovisas noggrant hur dahlior (georginer) bäst bör arrangeras, antingen i rad, i runda grupper eller vid en eventuell blomsterutställning med hänsyn till blomfärgerna. Bosse tillägger, att då den refererade artikeln saknar kommentar kring blomfärgerna mörkbrun, svart[aktig] och svartpurpurröd, gör han antagandet att dessa lämpar sig för samplantering intill bleka färger såsom gult, ljusgult, vitt och fläskfärgat.¹⁷⁸ En annan prydnadsväxt som erbjöd stora möjligheter att frossa i färg var lövkoja; såväl den ettåriga som tvååriga typen erbjöd ett brett färgspektrum (se bilaga 4 om lövkojor).

¹⁷⁷ Stoffet uppges vara hämtat ur en artikel i *Gardener's Chronicle*, författad av Mr Chevreul.

¹⁷⁸ Bosse, del 3, 1842, s. 641f.

4.3 Litteratur och annan påverkan

Under perioden 1840–42 var hovmarskalken försedd med den senaste hortikulturella litteraturen. I Grönsöös bibliotek står åtminstone en del av hans böcker kvar. Han hade också blivit ledamot av Svenska Trädgårds-Föreningen, och förblev så livet ut. Föreningens årligen utkommande årsskrift, sedermera tidskrift, var en självklar möjlig inspirationskälla för hovmarskalken, även om den inte har återfunnits bland Grönsöös litteratur.

Litteraturen i Grönsöös bibliotek

Grönsöös bibliotek är inte katalogiserat men tematiskt uppställt. Flororna är samlade för sig, hortikulturella böcker och lantbrukslitteratur för sig. En majoritet av 1800-talets trädgårdslitteratur är utkomna åren 1840–1842. Flera av dem innehåller hovmarskalkens signatur och är flitigt använda med bockar och noteringar i marginalen vid växtpresentationerna och i växtregistret.

I ett par av böckerna publicerades färskas nyheter och utdrag ur de senaste frölistorna. Författarna till både svenska och tyska böcker hade kontakt med det allra senaste på frö- och plantområdet i Europa, främst Tyskland, och läsaren kunde genom ett snabbt inköp hålla sig uppdaterad. Böckerna var något av plantskolisternas och fröfirmornas förlängda arm.

Nedan återges en sammanställning på bibliotekets bevarade trädgårdslitteratur från 1800-talet och ytterligare några från slutet av 1700-talet och 1900-talets början.

1792: Samuel Liljeblads *Utkast till en svensk flora eller afhandling / ... /* (Uppsala).

1831: Johan Peter Wennströms *Handbok i Blomsterkulturen för fruntimmer* (Stockholm).

1840: *Hand-Bibliothek i Trädgårds-Skötseln eller Systematiskt ordnad handbok uti alla så väl praktiska som theoretiska delar af Trädgårds-wetenskapen*. Första Afdelningen, Blomster-Skötseln. Häftet [oläsbar tryckt siffra, ersatt med 6 [?], handskrivet] (Stockholm).

1840, 1841, 1842 (del 1, 2, 3 andra utökade ed.): Julius Friedrich Wilhelm Bosses *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnerrei, oder / ... /* (Hannover).

1841: Lars Jacob Laurells *Handbok i svenska trädgårds- och blomster-skötseln* (Uppsala).

1841: Anders Lundströms *Handbok i trädgårds-skötseln*. (Stockholm).

1841: *Handledning i Trädgårds-Skötseln, lämpad isynnerhet för smärre Trädgårdar, samt blommors och fruktväxters uppdragning på Terrasser, i rum och fönster*. För Blomsterälskare bearbetad efter 4:e Upplagan af "Der kleine Hausgärtner" af J. A. F. Schmidt. (Nyköping).

1841 och 1842: (G. W. Gumælius red.) *Tidskrift för trädgårdsodling och blomsterskötsel, utgifven af Svenska Trädgårdsföreningen*. Del I. (Stockholm), sammanbunden med *Tidskrift för trädgårdsodling och blomsterskötsel, utgifven af Svenska Trädgårdsföreningen*. del II. (Stockholm).

1840 el. 1842: *Hand-Bibliothek i Trädgårds-Skötseln eller Systematiskt ordnad handbok uti alla så väl praktiska som theoretiska delar af Trädgårdswetenskapen*. Första Afdelningen, Blomster-Skötseln.

Häftet 7 [annan siffra (4?) tryckt men överstruken, 7 skrivet för hand]. (Stockholm), [1840 tryckt men delvis överstruket, ersatt med 1842, handskrivet]

1842: *Hand-Bibliothek i Trädgårds-Skötseln eller Systematiskt ordnad handbok uti alla så väl praktiska som theoretiska delar af Trädgårdsvetenskapen*. Första Afdelningen, Blomster-Skötseln. Första bandet. Häftet 8. Stockholm.

1843: A. Poiteau A. & Vilmorin: *Le Bon Jardinier, almanach pour l'année*. 1.

1843: A. Poiteau A. & Vilmorin: *Le Bon Jardinier, almanach pour l'année*. 2.

Efter 1840-talets tidiga år är det ett hopp fram till 1863 i Grönsöös trädgårdslitteratur, då Per Jacob von Ehrenheims litteratur tillkom. I hyllorna finns *Tidning för Trädgårdsodlare*, årgångarna 2-20 (1863-1875) samt Olof Eneroths pomologi *Svensk Pomona*, andra upplagan från 1877. Därefter speglas det sena 1800-talets hortikulturella era vid Grönsöö i litteraturen, med Eneroth/Smirnoffs pomologi del I-V, (1896-1902) samt tidningen *Trädgården* 1902-1917 som några exempel.

Några av ovanstående böcker och skrifter användes med säkerhet av hovmarskalken, medan åtminstone en publikation inte använts alls. Flera inköp av trädgårdshandböcker är noterade i räkenskaperna, varav några är specificerade med titel. Laurells handbok (1841) bär hovmarskalkens signatur. Den inköptes i oktober samma år som den kom ut. I december köptes ytterligare ett par trädgårdshandböcker, den ena en bok om dahliaodling.¹⁷⁹ Den har inte återfunnits i biblioteket. Samtliga delar av Bosses *Vollständiges Handbuch der Blumengärtnererei* har hovmarskalkens signatur. De inköptes i december 1842.¹⁸⁰ Ett flertal växter är understrukna i böckerna och stämmer väl överens med de växter som figurerar i växtlistorna.

Bockar och märken i kanten vid vissa växters artpresentation och i registret i Laurells handbok vittnar om bokens användning. Lundströms handbok (1841) har likaså en signatur och bockar i kanten vid vissa växter. *Handledning i Trädgårds-Skötseln* (1841) har signatur; *Tidskrift för trädgårdsodling och blomsterskötsel* (1841, 1842) har signatur på s. 63 samt bockar i kanten vid flera liljor mm. *Hand-Bibliothek i Trädgårds-Skötseln /.../* (1840 el. 1842) är osprättad. De bägge franska almanackorna från 1843 bär signatur.

Hovmarskalken använde alltså med säkerhet en handfull svenska nyutkomna trädgårdshandböcker och Bosses tyska tredelade verk, som presenterar prydnadsväxter i alfabetisk ordning, med beskrivning av växtens ursprung, utseende och huvudsakliga krav på växtplats. Vidare anges där

¹⁷⁹ Enskildt Cassa-bok för Året 1842. Grönsöö gårdsarkiv.

¹⁸⁰ Enskildt Cassa Bok för Året 1843. Grönsöö gårdsarkiv.

vilka stora nordeuropeiska handelsträdgårdar som tillhandahåller växten, och till vilket pris. Hamburg, varifrån många av hovmarskalkens växter rekvirerades, är där flitigt representerat. Med Bosse (1840–42), Laurell (1841), Lundström (1841) och Gumælius I och II (1841, 1842) och de tyska plant- och frökatalogerna hade hovmarskalken den nordeuropeiska och nordiska växtodlingens front helt klart för sig. Sannolikt hjälpte medlemskapet i *Svenska Trädgårdsföreningen* till att uppdatera hovmarskalken.

Bockarna i böckerna tolkar jag som en allmän intressenotering, medan ”fått” är uppenbart. Ibland förde hovmarskalken in en notering i de svenska böckerna om någon ovanlig växt som han beställt från Hamburg. Han skrev då dess artnamn i kanten vid den växtpresentation där dess vanligare släktingar beskrivits. På detta sätt kommunicerades den hortikulturella länken mellan Grönsöö, Hamburg, tysk och svensk trädgårdslitteratur. Det skall tilläggas, att de tyska kataloger, som hovmarskalken använde sig av inte har återfunnits vid Grönsöö.

Vi kan notera att inget av de bevarade verken från hovmarskalkens tid är särskilt anmärkningsvärt eller påkostat, inga planschverk eller andra illustrerade verk har noterats. Exempelvis finns inga spår eller referenser till de samtida brittiska, illustrerade praktverken som utkom med en ny del per år.¹⁸¹

Dessa dyrbara verk var överlag ovanliga i Sverige vid denna tid enligt uppgift från Nils Lilja, som i förordet till sin *Flora öfver Sveriges odlade vexter* (1839)¹⁸² [suppl. 1840] s. IV) säger att han inte haft tillfälle att jämföra levande exemplar av en del nyare praktväxter med andras beskrivningar, ”emedan vi härstädes icke ega ett enda af de Engelska plancheverk (såsom Bot. Magazin, Register och Cabinet, Brit. Flor. Gard. m. fl.) hvari en mängd af dessa vexter först äro beskrivna”.¹⁸³ Om hovmarskalken trots detta hade sådana verk i sin ägo, så måste de ha försvunnit ur godsets bibliotek för länge sedan.

Sammanfattningsvis så vet vi inte om hovmarskalken använde sig av engelskspråkig litteratur eller botaniska planschverk. Hans egen litteratur på Grönsöö och *Svenska Trädgårdsföreningens* årsskrifter uppvisar, och uppmanar till, all den verksamhet som vi hittills kunnat utläsa ur hans efterlämnade källor.

¹⁸¹ Till de största och mest refererade och regelbundet utkommande magasinerna vid denna tid hör 1) [William] Curtis' *The Botanical Magazine* (1787–) 2) [Joseph] Paxton's *Magazine of Botany* (1834–1849) 3) *The Botanical Register* (senare kallat *Edwards's Botanical Register* (1815–1847) 4) [Conrad] Loddige's *Botanical Cabinet* (1817–1833) och 5) [Robert] Sweet's *British Flower Garden* (1823–1838).

¹⁸² Tryckår 1839 med supplement från 1840. Uppgift om praktverken i förordet s. IV.

¹⁸³ Se tidigare not om planschverkens titlar och utgivningsår.

4.4 Leverantörerna

Två plant- och fröleverantörer omnämns med namn i Grönsöös växtlistor och i en anteckningsbok som förtecknar hovmarskalkens avsända brev åren 1836 och framåt. Det är dels handelsträdgården (Baumschule) *James Booth & Söhne*, dels fröfirman (Samenhandlung) *J. G. Booth & Co* i Flottbeck utanför Hamburg. De levererade plantor och fröer till Grönsöö i omgångar under 1840-talets början.¹⁸⁴ De förekommer som förkortningar i växtlistorna; där J.B. står för *James Booth & Söhne*, och J.G.B. för *J. G. Booth & Co*.

Hovmarskalkens barnbarn, Erik von Ehrenheim, skriver i sina levnadsminnen att farfadern tog hem buskar direkt från ”Harlem och Holland”, men detta har inte kunnat bekräftas i annat källmaterial. Sannolikt är Eriks uppgift korrekt men den kan röra en senare period än den här studerade.¹⁸⁵ Däremot såldes lökväxter från Haarlem via Booths fröfirma, som nådde en publik bland annat genom aktuell trädgårdslitteratur.¹⁸⁶ Även senare sålde Booths firma lökar, uppdrivna i Haarlem.¹⁸⁷

De växtlistor jag studerat nämner med få undantag de tyska firmorna som leverantör eller ursprung. Undantagen är svenska, och de var inga firmor utan privata.¹⁸⁸

Många växter i listorna saknar uppgift om leverantör, och om dem kan vi inte säga mycket annat än att flera av dessa med stor sannolikhet kom från Hamburg även de.

Vi kan notera, att hovmarskalken beställde flera sorters fruktträd från Hamburg, vilket skall jämföras med den inhemska dominansen som märks i 1796 års fruktkatalog, där det framgår att en mängd olika fruktsorter vid Grönsöö härstammade från andra svenska gods.

Trädskolan *James Booth & Söhne*, hovmarskalkens leverantör av vedartade växter och perenner, var vid denna tid välrenommerad i Sverige. De

¹⁸⁴ Anteckningarna över postgången finns i ”Post Räkning med Kongl. Post Kontoret i Upsala och” [sic!]. Den är undertecknad R. F. Ehrenheim och sträcker sig från år 1836 och framåt. Enligt posträkningen avsändes ett brev från Grönsöö till Hamburg, Hr J Booth & Söner den 17 januari 1841; därefter sändes ett antal brev de närmast följande åren.

¹⁸⁵ II 1857-1865 s. 177.

¹⁸⁶ Exempelvis låg följande som bilaga till *Blumenzeitung* 1832, Nro. XIII: *Preis-Courant von Blumen-Zwiebeln aus Haarlem, sie ächt und von vorzüglicher Güte zu haben sind J. G. Booth und Comp. in Hamburg.*

¹⁸⁷ Exempel: *Preis-Verzeichniss (gültig bis Frühjahr 1836) von Haarlemer Blumen-Zwiebeln, ächt und von vorzüglicher Güte zu haben bei J. G. Booth & Co. in Hamburg* och *Preise für den Herbst 1843 von Harlemer Blumen-Zwiebeln, in der Samen-Handlung von J. G. Booth & Co.*

¹⁸⁸ En ros kom från Näsby 1840, se växtlista VII, och kungsängsliljor hämtades från Uppsala [sannolikt Kungsängen], se växtlista IV. *Iris susiana* uppges komma från Stockholm, se lista IV.

importerade plantorna skulle hålla för en färd mellan Hamburg och de svenska godsen, och de måste därför från början ha god kvalitet. Godsherren och trädgårdsentusiasten Carl Fredrik Waern skrev 1833, i en underrättelse från Baldersnäs trädgård i Dalsland, berömmade om firman.¹⁸⁹ Han beskriver att han och flera av hans vänner beställt träd och buskar av Herrar James Booths Söhne och deras enorma anläggning utanför Flottbeck, varifrån han fått mestadels friska och starka plantor med bra rötter.

Handelsträdgårdsmästare-släkten Booths nära band med Sverige och dess kunder illustreras också av det medlemskap i den svenska trädgårdsföreningen som John Booth, Georges Booth och James Godfroy Booth fick 1838-39.¹⁹⁰ Denna Boothska släkt har för övrigt varit föremål för en egen, tysk avhandling som utkom 1949.¹⁹¹

Hovmarskalkens och trädgårdsmästarens roller

På det hortikulturella planet kan man föreställa sig tre möjliga drivande personer under den aktuella tiden – hovmarskalken, hans hustru Ulrika Eleonora von Engeström och trädgårdsmästaren Johan Lindqvist (1809-1853). Allt tyder på att det under hovmarskalken som i allt väsentligt var den drivande. Hustrun framträder inte i källmaterialet som intresserad av trädgårdsodling. I jordfästningstalet 1864 framgår det att hon var synnerligen fäst vid sitt Grönsöö, som beskrivs som ett gästfritt och välbesökt hem, och som i talet kallas den *"gröna, sköna och förskönade Ö, der bland de växande blomstren de sågo uppväxa de blomstrande Två* (de bägge barnen, min anm.). Men inget tyder på någon anmärkningsvärd ambition inom trädgårdskonst och odling.¹⁹²

Av växtlistor och brev framgår att hovmarskalken bestämde "vad, var och hur", medan trädgårdsmästaren tog emot instruktioner och verkställde. Växtlistorna VIII, *"Till minne[s] för Trädgårdsmästar Lindqvist"*, och IX, *"Trädgårdsmästar Lind[g]vist. till efterrättelse"* skrevs som anvisningar till trädgårdsmästaren. Beslutsordningen framgår av formuleringar så som *"Häng*

¹⁸⁹ Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift 1834, s. 69.

¹⁹⁰ se Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift 1839, s. 8.

¹⁹¹ Avhandlingens titel är *Die Hamburgische Familie Booth und ihre Bedeutung* och är skriven av Gertrud Maria Möring. Avhandlingen föreligger i två band och är tillgänglig vid Staatsarchiv Hamburg. Avhandlingen har inte beaktats närmare här, men innehåller material för eventuella studier kring exempelvis det europeiska handelsträdgårdsväsendet och deras anläggningar.

¹⁹² Häfte (skrivet med versaler): *Vid Enke-Fru Hofmarschalkinnan Ulrika Eleonora von Ehrenheims jordfästning i Kungs-Husby Kyrka den 1 Febr. 1864.* (Stockholm 1864). Påskrift med blyerts: *dokt. Johan Börjesson.* I kartong Von Ehrenheim. Tab. 8. Reinhold Fredrik August von Ehrenheim. Grönsöö gårdsarkiv.

Asken planteras der jag visat Lindgvist i hörnet” (lista VIII). Hovmarskalken uttalade sig i vi-form, beställde, planerade och skrev ner nödvändiga odlingsinstruktioner. Ibland förberedde han på plats, inför kommande åtgärder. Om terrasserna skrev han exempelvis (lista VIII):

På Rabatten vid sjön. Och om kring bäncken

1. Rosa Rubignosa som hem komm[er]. Province rosbuskar af de vi ha; nederst

2. st Aristolochia Sipho – 2 st Celastrus Scandens – alla 4 dessa om kring bäncken –

der jag satt små käppar vid bänck hörnen. Hela sluttningen besås i vår med timotej frö, tjockt, och utan att någon säd sås uti. Tidigt på våren ett tunt lager med gödsel blandad god jord fylles-bredes åfvanpå

Redan i ett brev från 1821, skrivet från Stockholm av den då 36-årige hovmarskalken till nyblivna hustrun på Grönsöö, framgår hur trädgårdsmästaren P. Lenander fick invänta instruktioner:¹⁹³

Trädgårds mästaren har aldeles icke fått någon vidare befallning af mig än att taga märke på de goda Astrakanern[e] som skulle sättas ut i höst – och att de skulle sättas i de utgångnas ställen, men om flere [lacuner] finas [n med dubbeltecknande streck] än träd att sättas [,] så har jag ej visat honom hvar han borde sätta äfven som jag ej sagt honom något om hvad vi kommo öfverens om att [ej] sätta i rabbattern[e] –

Ökade krav och brist på skickliga trädgårdsmästare i Sverige och utomlands

Carl Fredrik Waern beskrev i den tidigare nämnda underrättelsen om Baldersnäs 1833 sådant som var problematiskt för hans samtida odlingsfränder. Han menade, att den som ville göra något av sin trädgård i den tidens Sverige hade stora problem av flera slag. Ett praktiskt problem var att finna tillräckligt med gödsel; det mesta hade sedan gammalt gått åt till åkern. Men det största problemet enligt Waern var de undermåliga svenska trädgårdsmästarna – ”den nästan totala bristen på skickliga Trädgårdsmästare inom fäderneslandet”.¹⁹⁴ Från den svenska trädgårdsmästarekåren själv hördes samma klagan; till exempel ägnar Anders Lundström frågan en del utrymme

¹⁹³ Brev daterat 8 november 1821. I kartong Von Ehrenheim. Tab. 8. Reinhold Fredrik August von Ehrenheim. Grönsöö gårdsarkiv. Trädgårdsmästarens namn framgår av sammanställningen *Aflöningslista för Trädgårdsmästare & drängar från 1820-1922*. I kartong GRÖNSÖÖ Handlingar ang. fruktträdgården G 28. Grönsöö gårdsarkiv.

¹⁹⁴ *Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift*, 1834, s. 66f.

i tredje upplagan av sin *Handbok i trädgårds-skötseln* (1841).¹⁹⁵ Han menade, att vanan att alltid hämta trädgårdsmästare från utlandet hade stora begränsningar i och med deras ovana vid det svenska klimatet.

När hovmarskalken på Grönsö bara några år efter Waerns berättelse om Baldersnäs bedrev samma typ av avancerad odling som Waern – med exotiska växter från Hamburg – så indikerar källmaterialet att han befann sig i en liknande situation som de flesta andra vid denna tid angående trädgårdsmästaren. I mäter Lindqvist hade hovmarskalken en trädgårdsmästare som han måste leda och instruera i fråga om odlingsråd, komposition och växternas placering i anläggningen. Men hans insatser förefaller ändå ha varit till belåtenhet. Kanske passade detta slags samarbete både hovmarskalkens och trädgårdsmästarens personligheter väl. Ett brev, skrivet från Grönsös före detta huskaplan Johan Wågberg (1800–1855) till statsrådet 30 mars 1854 kort efter trädgårdsmästarens död, antyder var trädgårdsmästarens största förtjänst legat:¹⁹⁶

Af Grönsö kullorna, som passerade genom staden för något öfver 14 dag[ar] sedan inhemtade jag det sorgliga budskapet om den hederlige Mästarns död. I trohet och tillgifvenhet för sin husbonde blir det ej lätt att få hans like, om än hans skicklighet och duglighet i tjensten kunna ersättas.

Dalkullor hade för övrigt varit behjälpliga i Grönsös trädgårdar redan 1840, då två flickor från Dalarna antogs för 28 skilling per dag.¹⁹⁷ Johan Wågberg hade varit huskaplan hos hovmarskalken 1831–1841 och Per von Ehrenheims lärare. Från och med 1843 var han rektor i Hedemora. I brevsamlingen från honom med brev till Per von Ehrenheim, skrivna under perioden 1832–1855, fanns flera goda minnen av ”det glada Grönsö”.¹⁹⁸

Waern menade dock att den allför låga nivån hos trädgårdsmästarna medförde att husbonden själv var tvungen att driva projektet.¹⁹⁹ Nedan återges ordagrant Waerns syn på saken:

Bland de största svårigheter för nybörjaren är utan tvifvel den nästan totala bristen på skickliga Trädgårdsmästare inom fädernelandet. Om äfven sådane

¹⁹⁵ Se Lundström, 1841, företal samt avsnittet ”En trädgårdsmästares egenskaper och förberedande kunskaper”, s. 1–4.

¹⁹⁶ Brev daterat från Hedemora, i brevsamling från Johan Wågberg till Pehr Jacob von Ehrenheim. Brev och uppgifter om Wågberg i kuvert, i kartong VON EHRENHEIM Tab. 9 Per Jacob von Ehrenheim Brev. Grönsö gårdsarkiv.

¹⁹⁷ Uppgift i sammanställningen *Aflöningslista för Trädgårdsmästare & drängar från 1820–1922*. I kartong GRÖNSÖ Handlingar ang. fruktträdgården G 28. Grönsö gårdsarkiv.

¹⁹⁸ Uppgift om ”det glada Grönsö” i brev daterat 1 oktober 1840. I övrigt, se föregående not.

¹⁹⁹ *Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift* (1834) s. 66f.

kunna fås hvilka uppföra sig väl, samt hafva förvärfvat en liten praktisk färdighet, så söker man dock hos dem förgäfvets någon theoretisk underbyggnad i Botanik, Fructologi m. m., eller ens terminologisk språkkunskap; så att då husbonden själf saknar insigter i dessa ämnen, eller icke alltid är i tillfälle följa sina trädgårdsarbeten, blir han genom de professionisters okunnighet, på hvilka han härvid skulle lita, merendels bragt i motgångar och förluster. Vill man söka uppdraga utländska växter, så torde bäst vara att jemte desamma äfven förskrifva någon som närmare förstår sköta dem, och då helst från Tyskland, der unga, ändamålsenligt bildade Trädgårdsmästare pläga kunna fås på måttliga vilkor. En Tysk finner sig äfven merendels bättre uti våra sedvanor, och har lättare att göra sig förstådd af handlangare, än andra främlingar.²⁰⁰

Mot detta skall ställas, att problemet att få en utbildad eller oerfaren trädgårdsmästare torde ha varit olika stort, beroende på vem husbonden (godsägare) var.

I Grönsöös fall får man intrycket, att bägge parter var nöjda, och att hovmarskalken gärna tog på sig rollen som detaljplaneraren i trädgårdsodling. Waern själf var en stor entusiast i sina projekt inom park- och trädgårdsanläggning.²⁰¹ En nutida släkting till Waern beskriver hur hans intresse för parker var ett socialt arv, och att hans "faiblesse" för botanik lär ha kommit till honom i vuxen ålder, om inte förr.²⁰²

Det är alltså svårt att tro, att godsherrar som Waern och von Ehrenheim bedrev avancerad odling mot sin egen vilja bara för att trädgårdsmästaren hade en svag roll. Snarare lät de sig villigt dras med av rådande odlingsentusiasm i ett modernt och prestigefullt odlingsäventyr, med eller utan skicklig trädgårdsmästare. Grönsöös bibliotek visar ju att hovmarskalken var försedd med den senaste svenska och i något fall även tyska trädgårdslitteraturen.

Generellt sett är det dock rimligt att trädgårdsmästarekåren inte motsvarade den högre nivå inom trädgårdsodling som tillkommit i Carl von Linnés kölvatten, med det ökade intresset för botanik, floristik och exotiska odlingsutmaningar. Och Carl Fredrik Waern handlade som han lärde enligt ovanstående citat; vid den tid då han skrev i *Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift* hade han tre tyska trädgårdsmästare i följd; först mästare Haberkorn fram till november 1836, och därefter under några år mästare Dalzaurer och mästare Trotzaurer.

²⁰⁰ Waern i *Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift* 1834, s. 66f.

²⁰¹ Se exempelvis inledningen till boken *Blomsterminnen* 1999, s. VI-XI.

²⁰² Se Lennart Waerns inledning till boken *Blomsterminnen* 1999 s. VIII-IX.

Medan trädgårdsmästarnas insats vid 1800-talets Grönsöö framstår som mediokra kunde Baldersnäs glädja sig åt trädgårdsmästare som gick vidare till ansedda anställningar vid dels Svenska Trädgårdsföreningen (Haberkorn år 1837), dels Göteborgs Trädgårdsförening (Trotzaurer år 1842).²⁰³ C. G. Haberkorn blev därmed en i en lång rad av tyska trädgårdsmästare och föreståndare i Svenska Trädgårdsföreningen. Innan Haberkorn lämnade Baldersnäs lämnade han tydliga spår efter sig då han utförde en mängd färgillustrationer av Waerns orangeriväxter 1833–1836 vilka ingår i boken *Blomsterminnen. Akvareller från Baldersnäs orangerie 1833-1852* (1999).²⁰⁴

De ökade kraven på trädgårdsmästarna hade redan före Waerns kritik understrukits av John Claudius Loudon (1783–1843), skotsk inflytelserik skribent, lantbrukare, trädgårdsteoretiker, botanist samt trädgårds- och landskapsdesigner. I *Encyclopaedia of Gardening* (1826), i artikeln ”Of the Improvement of the Taste of the Patrons of Gardening” resonerade han att det nu krävdes andra kvalifikationer än tidigare. Förr hade det räckt med att anställa en trädgårdsmästare som till sin karaktär och gärning i princip var en pålitlig, vanlig arbetare, men nu rekommenderade Loudon i stället att försöka engagera en skicklig plantskolist [*nurseryman*], och beskriva för honom vilken typ av anläggning, stil och odling man önskade.²⁰⁵ Ett sådant val av trädgårdsmästare skulle borge för att anläggningen och dess växtmaterial blev behandlad med nödvändig expertkunskap.

År 1832 poängterade Loudon, att det som hade tillkommit som krav på en önskvärd trädgårdsmästare förutom den vanliga odlingskunskapen, var *taste* – det vill säga stilkänsla, vilja och skicklighet att iscensätta det landskap eller den park och trädgård som önskades – och dessutom med erforderlig känsla för skönhet. När detta skrevs kunde Loudon konstatera att han märkt en tydlig ökning av intresset för trädgårdsodling som konst, konstruktion och smak [*an art of design and taste*].²⁰⁶

Loudon talade över huvud taget ofta om *taste* i olika sammanhang, vilket visar att han lade stor vikt vid det som går utöver ”vanlig” praktisk färdighet. Hans koncept för bättre odling och landskapsarkitektur löper både på bredden och på djupet; det finns enligt honom behov av exempelvis mera explicit landskapsarkitektur i de ofta innehållslösa och nakna anläggningarna [*The taste for landscape-gardening*], där behövs ökad känsla för hur man skall plantera och komponera [*The taste for planting*] och man bör kunna uppskatta

²⁰³ Se Pihls *Berättelse öfver Svenska Trädgårdsföreningens verksamhet åren 1832-1911*, 1913, s. 13 samt *Blomsterminnen* 1999, s. X–XI.

²⁰⁴ Se inledningen till *Blomsterminnen* 1999, särskilt s. X–XI.

²⁰⁵ Loudon 1826, s. 1133–1134.

²⁰⁶ Se förordet i *Loudon's Gardener's Magazine* vol. VIII (1832).

och klara av odlingen av ovanligare växter såsom exotiska plantor [*A taste for fine flowers and rare exotics*]. Den talangen kräver kunskap om plantornas liv, *a taste for scientific botany, and the history, geography, and uses of plants*. Och – inte minst – det krävs god ordning och känsla för prydlighet hos utövaren [*a taste for order and neatness*]²⁰⁷

Och – det skall tilläggas här – Loudon ansåg att fler än trädgårdsmästaren borde höjs sin kunskapsnivå, till exempel godsägarna själva. År 1826 utkom första volymen av Loudon's *Gardener's Magazine*.²⁰⁸ I förordet uppgav Loudon tidskriftens två huvudsakliga mål, bägge lika ambitiösa och allomfattande: 1) *to disseminate new and important information on all topics connected with horticulture, and 2) to raise the intellect and the character of those engaged in this art*.

I ett annat förord, i Loudon's *Encyclopaedia of Gardening* (1824, 1826), preciserade han vilka "those engaged in this art", var, genom att som målgrupper ange dels "Practical Gardeners", och dels "the Patrons of Gardening", vilket torde vara trädgårdsmästarna respektive godsägarna. Genom att upplysa och höja den intellektuella nivån hos den första gruppen hade han maximerat möjligheten att förbättra dem i deras yrkesgärning, och därmed kunde man också hjälpa sin andra målgrupp, godsägarna.²⁰⁹

4.5 Lilje- och dahliarabatten i jämförelse med ett exempel ur samtida litteratur

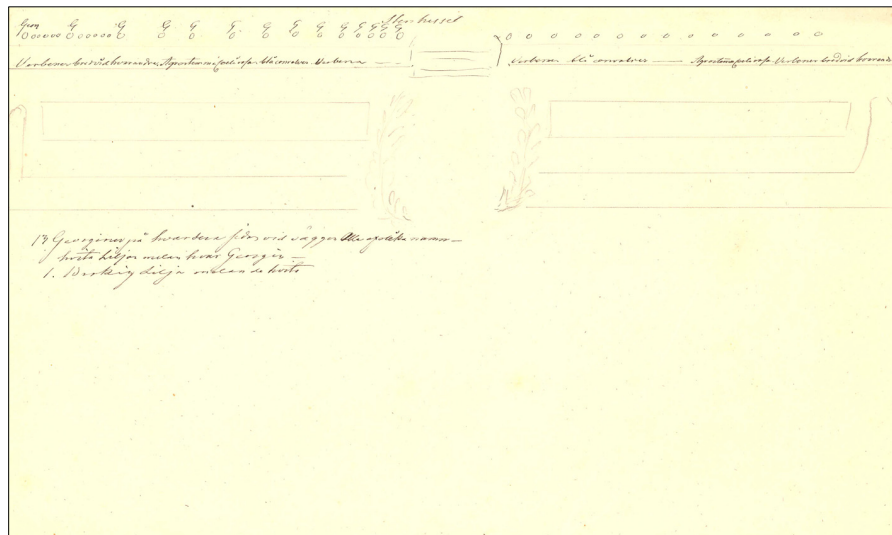
Bland hovmarskalkens växtlistor finns en skissartad ritning med planteringsförslag till en färgstark dahlie- och liljerabatt längs huvudbyggnadens sjösida. Skissen innehåller inga mått och är ganska slarvigt tillkommen. Det är sannolikt hovmarskalken som gjort den. Det är mycket troligt att den genomfördes, att döma av de övriga listornas formuleringar. Skissen är intressant därför att den visar en typ av komposition som byggde på dels fascination inför den botaniska mångfalden, dels symmetri och mönsterverkan i växtplaceringen. Det hela blev en slags växtuppvisning. Tittar man på växtvalet, står det dock klart att det var omtåliga kompositioner, där chansen att nå fullt resultat var liten.

²⁰⁷ Loudons artikel "Of the Improvement of the Taste of the Patrons of Gardening" i *Loudon's Encyclopaedia of Gardening* (1826) s. 1133-1134 samt förordet till *Loudon's Gardener's Magazine* vol. VIII (1832).

²⁰⁸ De tio första volymerna utkom under namnet *Gardener's Magazine*, därefter utgav Loudon, fram till sin död, ytterligare nio volymer (volym I-IX, den sista 1843) i en ny serie under det något förändrade namnet *Magazine of Gardening*.

²⁰⁹ Se förord skrivet av Loudon 1824, publicerat i *Loudon's Encyclopaedia of Gardening* (1826).

Det är troligt, att hovmarskalken tagit intryck av den samtida litteraturen, vilket diskuteras i de närmast följande avsnitten.

Rabattritning för stenhusets långsida mot sjösidan, Troligen utförd 1841 eller 1842, sannolikt av hovmarskalken. I kartong: GRÖNSÖÖ Handlingar ang. fruktträdgården G 28. Grönsöö gårdsarkiv.

Skissens likhet med ett exempel från samtida litteratur

Anteckningar i hovmarskalkens trädgårdslitteratur visar att han aktivt använde sin trädgårdslitteratur. Det finns så stora likheter mellan dahlie- och liljeplanteringen uppbyggnad och de rekommendationer som ges i Svenska Trädgårdsföreningens *Tidskrift för Trädgårdsodling och Blomster-Skötsel* (1841), att man kan misstänka en stark influens från artikeln.²¹⁰ Året innan, 1840, hade Mr. P. N. Don skrivit om liljor i artikeln "Lilieslägtets odling" i *The Florist's Journal*, vilken återgavs i svensk version 1841 med tillägg av redaktör Gumælius i *Tidskrift* /.../ enligt nedan:²¹¹

Jag har ofta förundrat mig deröfver, att denna pragtfulla växtfamilj icke allmänt odlas, eller åtminstone att dess odling icke sker med större omsorg och bringas till högre fullkomlighet, än nu är vanligt. Man ser dem aldrig på

²¹⁰ Gumælius red. 1841.

²¹¹ *The Florist's Journal* nr IX och X December. Svensk översättning i *Tidskrift för Trädgårdsodling* /.../, s. 63f.

särskilda sängar, såsom tulipanerne, utan här och der bland andra blommor, hvilket icke kan gifva någon fullkomlig föreställning om deras skönhet. Om hälften så stor omvårdnad egnades åt odlingen af släktet *Lilium*, som åt Tulipanerna, kunde man vänta den mest lysande framgång af korsning, (croisering) serskilda arter emellan. Oberoende af sådan korsning förtjena redan de förhandenvarande arter den omsorgsfullaste skötsel, ty somliga af dem höra till naturens skönaste alster. Det är verkligen besynnerligt att blommister, hvilka hålla mycket af blommor och odla tulipaner, anemoner och ranuncler med så stor sorgfällighet och till en sådan fullkomlighet, likväl alldeles försumma denna växtsläkt /.../

Den plan, hviken jag skulle vilja föreslå för blomsterälskare, hvilka önska att odla liljor till största fullkomlighet, är följande. Man anlägger en säng till den storlek, som öfverensstämmer med antalet af lökar man vill utplantera. /.../.

Till artikeln hör en presentation av ett större antal liljor och deras varieteter. I hovmarskalkens exemplar av boken är ett flertal liljor markerade med en bock i kanten, vilket indikerar särskilt intresse.

Mr. Don föreslår vidare hur en liljeodling, skapad för att lyfta fram liljornas karaktär och skönhet, bör se ut:²¹²

Jag skulle vilja se en högst pragtfull blomstersäng, bildad af alla ofvan uppräknade arter och artförändringar, och om någon tilltagsen blommist samlade alla de species och varieteter, som han kunde öfverkomma, är jag fullt öfvertygad, att de skulle väl vedergälla den möda och omsorg han på deras samling använt. Jag är också säker derom, att mångt skönt species gått förloradt för landet, genom bristande uppmärksamhet på detta sköna släkte. Det finns intet växtsläkte som är så vidsträckt, är på samma gång så skönt, och tillika fullkomligen passande för kalljord, som liljornas, och det oaktadt finns intet, som varit så vårdslösadt. Visserligen har ett eller annat species för en viss tid blifvit omsorgsfullare vårdadt, nämligen så länge det var säljbart, så vida en handelsträdgårdsmästare hade det; men så snart conjuncturen var förbi, så förvann plantan tillika och man vårdade sig ej vidare om dess odling. Sak samma var det, om den tillhörde en dilattant. Så snart den icke mera hade nyhetens recommendation, så förkastades hon, om hon än var aldrig så skön.

Hovmarskalken inspirerades sannolikt av denna av just denna artikel. I flera av hans växtlistor figurerar liljor av såväl äldre som nyare slag. Mr. Dons idé om den praktfulla blomstersängen med alla möjliga liljearter och ”art-

²¹² Gumælius red., 1841, s. 69.

förändringar” är den sanne liljeälskarens idé om att få se så stor variation som möjligt ur liljesläktet på en enda plats.

I fullt utförd skala skulle detta vara likt en exposé för närstudier och beundran. På ett utstuderat sätt skulle liljor samlas på ett sätt som ligger långt från deras naturliga växtsätt. Ändå utgår hela idén om exposén från botaniskt intresse. Det som med moderna formuppfattning kanske uppfattas som en torftig gestaltning, var vid denna tid en hortikulturell konst – och en odlingsutmaning.

Mr. Don kan inte heller avfärdas som populär och modestyrd; tvärtom sade han sig vara bekymrad över hur nyhetstörsten, där modets nycker förhindrade fortlevnanden av sköna arter, variationer och egentligen hela släktet *Lilium*. Han anförde variationsrikedom och skönhet som argument för sin ”utställning” med levande växter. På detta sätt ville han göra liljorna rättvisa. Grönsöös rabatt och Mr. Dons artikel är ett tydligt exempel på hur trädgårdsetetiken och uppfattningen om det sköna förändras. Idag skulle knappast en komposition av detta slag sägas bygga på variationsrikedom och skönhet.

Växterna på skissen – en fråga om färg

Hovmarskalken rabattskiss är alltså som idé mycket lik det som Mr Don beskriver i sin artikel. Skissen visar en blomstersäng längs stenhusets sjöside med dahlior av olika slag, och däremellan liljor. I framkanten skall lägre arter blomma: verbena, nejlikglim, blåvinda. I den beskrivande texten står följande:

- 13 Georginer på hvardera sidan vid väggen Alla af olika namn –
- hvita Liljor melan hvar Georgin –
- 1. Brokig Lilja melan de hvita

Det framgår inte av skissen om rabatterna var tänkta att gå ända ut till stenhusets hörn, men skissens långsmala form och närvaron av häckar tyder på att så var fallet. Således var rabattens fulla längd ca 44,5 m, med avbrott endast för entrétrappan. Entrén är, så nät som på någon halvmeter, placerad mitt på långsidan. På var sida om trappan löpte ca 21 m rabatt.

Enligt rabattskissen är dahlorna jämnt fördelade på en lång rad. Viss oklarhet råder om exakt antal dahlior. Skissen anger i text att 13 dahlior skulle planteras på vardera sidan om entrétrappan, medan skissens ritade markeringar visar 14 runda markeringar på vardera sidan om trappan. Den skrivna siffran 13 i skissens text bör få tolkningsföreträde framför de slarviga markeringarna. Å andra sidan talar även växtlista VIII om denna rabatt, men där nämns 24 dahlior.

Om dahliorna var 13 stycken på var sida, blir det ungefärliga avståndet dem emellan 1,6 m. På denna sträcka skulle enligt skissen fem liljor rymmas. Ett uppskattat avstånd mellan liljorna är drygt 20 cm.

Utifrån antalet och uppgiften om att liljorna skulle vara vita med brokiga liljor emellan, kan man tänka sig två kompositionsvarianter: antingen sekvensen *dahlia* - vit lilja - vit lilja - brokig lilja - vit lilja - vit lilja - *dahlia*, eller *dahlia* - vit lilja - brokig lilja - vit lilja - brokig lilja - vit lilja - *dahlia*. Vilket det var fråga om, är en tolkningsfråga utifrån skissen formulering. Skulle den första tolkningen vara den korrekta, lär det ha handlat om 96 vita liljor och 24 brokiga liljor.

Vilka de brokiga liljorna var, diskuteras lite längre fram. De vita liljor som nämns på ritningen är sannolikt främst madonnaliljan (*Lilium candidum* L.). Det var den vita liljeart som kunde förekomma i större mängd vid denna tid, och den kallades allmänt för "hvit lilja". Madonnalilja (den vanliga arten) står inte förtecknad i Grönsöös växtlistor, men den fanns högst sannolikt redan vid Grönsöö, eller införskaffades från annat håll. Kanske var det också här, som hovmarskalken tänkte ha sina monstruösa madonnaliljor (*Lilium candidum* 'Plenum'), som beställts från Tyskland.

En bredare tolkning av vita liljor i detta fall medger att hovmarskalken också planerade att ha sina andra vita liljor här, till exempel trumpetlilja (*Lilium longiflorum* Thunb.). Ytterligare en vit lilja figurerar i listorna, men har inte kunnat identifieras, se 'Lilium pomponium' i bilaga 5 och i detta kapitels bildsekvens. Eftersom de vita liljor som nämns i listorna endast beställdes i ett fåtal exemplar, kan de knappast ha varit annat än exklusiva komplement till madonnaliljan.

En möjlighet som måste nämnas, är den om de vita och röda kungsängsliljor, som hämtats från Uppsala vid samma tid. Dessa är förtecknade i listorna som liljor, och kallas också 'kronliljor'. Det kan inte uteslutas att man tänkte sig dessa i rabatten längs huvudbyggnaden. Det dränerade läget närmast huvudbyggnaden var visserligen långt från kungsängsliljans naturliga, fuktiga miljö; men det är osäkert i vilken grad hovmarskalken tog hänsyn till detta. Inga kungsängsliljor finns naturaliserade vid Grönsöö idag, trots flera fuktiga områden. Detta indikerar möjligen att man provade dem som rabattväxt i mindre skala och aldrig lät dem vandra ut i parkens periferi.

På ritningen framgår tydligt, att dahliorna och liljorna skulle kantas av blåvinda (*Convolvulus tricolor* L.), nejlikglim (*Silene coeli-rosa* (L.) Godr.) och en ospecificerad verbena, som dock kan antas ha varit violverbena (*Verbena rigida* Spreng.). Var och en av dessa arter skulle planteras flera tillsammans;

detta troligen för att ge en tydlig färgeffekt i klarblått, rosa och (sannolikt) lila.

Som komplement till ritningen finns växtlista VIII, där följande utdrag står att läsa om rabatten:

På Rabattern[e] närmast Stenhuset
24 st Georginer på hvardera sidan om porten
framför dem i rabattkanten. Pensées, Bellis, alla som hemkomma. Verbenor.
convolvulus. ~~xxxxxxxxxx~~ Alla Liljorn[e] som hem kommo nu i höst
och vidare komma – emellan Georg: ponponi[c]um, chalcedonicum och
kamtschatscense få ej utslås förr än alla nattfroster äro förbi

Denna beskrivning visar, att vårblommade kantväxter skulle komplettera verbena och blåvinda (och nejlikglim), som blommade senare under säsongen. Vidare råder, som redan nämnts, oklarhet om dahliornas antal. Skulle det vara 24 dahlior på var sida om trappan, eller skulle de fördelas på 12 dahlior på var och en av de två rabatterna?

Med brokig lilja, så som skissen omtalar, avses sannolikt en färgad lilja som kontrast till de vita. De behöver knappast ha varit brokiga i betydelsen flammiga eller mönstrade.

Det är tydligt att liljorna som avsågs till rabatten delvis redan hade levererats den gångna hösten och att några ytterligare var att vänta. Svart klocklilja (*Fritillaria camschatcensis* (L.) Ker Gawl) och turbanlilja (*Lilium chalcedonicum* L.) torde ha räknats till de ”brokiga” liljorna. Den förstnämnda var dock ingen egentlig lilja, utan en *Fritillaria*-art, som tidigare räknades till liljesläktet.

Platsen längs Grönsöös huvudbyggnad framstår som självklar eftersom rabatten skulle vara ett paradnummer. Sannolikt har även platsens odlings-egenskaper tagits med i beräkningen. Rabattens läge är högt beläget, väl-dränerat, skyddat och varmt.

Den svenska redaktören Gumælius instämde i Mr. Dons budskap om utökad liljeodling, men gjorde ett kommenterande tillägg till artikeln, där han invände mot Dons rekommendationer angående lämplig odling för liljorna. Detta eftersom det nordiska klimatet krävde särskild insikt:²¹³

De äro, åtminstone de arter jag haft tillfälle att odla, vida mera i fara att förderfvas af väta än af köld, så vida denna ej blir alltför skarp. Läget bör således vara mera högländt än lågt, samt mycket skyddadt, varmt och öppet för solen.

²¹³ s. 70–71.

Grönsöös rabatt motsvarade Gumælius svenska rekommendationer väl. Däremot är det svårt att se hur alla de olika utvalda liljearterna, som starkt skiljer sig i kraven på odlingsplats, kan ha trivts på platsen. Medan madonnaliljan sannolikt trivdes i det varma läget, lär en art som den fuktighetsälskande svarta klockliljan (*Fritillaria camschatcensis* (L.) Ker Gawl.) ha lidit av torka och brist på skugga. Detsamma bör ha gällt drotningsliljan (*Lilium superbum* L.), som om den trivs kan uppnå höjder kring 2,5 m.

Som helhet hade inte rabatten stora möjligheter att bli så som eftersträvats. Kompositionen byggde på stark symmetri och mönsterverkan. Rabattens svaga punkt var sannolikt liljorna, vars olika blomningstid, uttryck, höjd och kondition lär ha spelat odlaren flera spratt. De många vita liljorna torde också ha synt dåligt mot huvudbyggnadens ljusa fasad.

Av kantväxterna var sannolikt nejlikglimmen den art som gav minst volym, dess spensliga karaktär motsvarar inte exempelvis blåvindans mera kraftfulla färg och uttryck. Kanske var valet av nejlikglim ett tyskinflyerat val; enligt Elliott (2005) var nejlikglimmen inte lika populär i England som i Tyskland, där den gick under namnet ”himmelsros”.²¹⁴

4.6 Hovmarskalkens växter – en karaktärsbeskrivning

Källmaterialet vittnar om stort intresse för örtartade prydnadsväxter för friland, växthus och orangeri, medan intresset för vedartade prydnadsväxter framträder mindre tydligt. Likaså är grönsakerna undantag i listorna. Tydligt är dock hans intresse för att prova exotiska frukter under glas; ett flertal olika sorters aprikoser och persikor importerades. Under 1837–1840 byggdes nytt växthus, persikohus och vinkast.²¹⁵

Odling av exotisk frukt är också det enda som särskilt omnämns i samband med hovmarskalken i Nils Sonessons artikel ”En slottsträdgård med anor, Grönsöö i Mälardalen” (1923). Under hans tid uppfördes ananashus för en odling som enligt Sonesson rönt stor uppmärksamhet, och därutöver skall hovmarskalken ha varit intresserad av ”all odling av frukt under glas”.²¹⁶

Den typ av odlingar och kompositioner som framträder i växtlistorna återfinns också i den svenska och tyska litteratur som hovmarskalken använde. Intresset för nyheter och exotiska växter är tydligt. Listorna

²¹⁴ *Flora. Trädgårdsväxternas kulturhistoria*, s. 128.

²¹⁵ Uppgift om byggnationer i *Hovmarskalkens reparationsjournal*, Grönsöö gårdsarkiv.

²¹⁶ Artikeln tryckt i *Sveriges Pomologiska Förenings Årsskrift*, häfte 1, 1923. Uppgifter om hovmarskalken s. 11–12. Även utgiven som särtryck 1923 och inbunden i häftet *Grönsöö trädgård* tillsammans med särtryck av Sonessons artikel ”Grönsöö” från *Lustgården*, årg. 6 (1925).

omfattar växter från Nordamerika, Sydamerika, Afrika, Asien, Australien och Europa.

Valet att planera en lång och rik rabatt i gynnat läge längs huvudbyggnaden påminner till både innehåll och läge om Magnus af Pontins uppmaning att placera en avancerad och omväxlande rabatt i en blomsterparterr, helst i söderläge nära boningshuset.

Växtlistorna och skissen över dahlie- och liljerabatten visar hur hovmarskalken sammanförde olika arter som hör till ett och samma släkte, och det visar också hur han i fråga om dahlior och liljor komponerade dem i rader med jämna avstånd och rik färgspridning. Exempel på släkten och växtgrupper som representerades av ett flertal arter på listorna är *Antirrhinum/Linaria* (lejongapsväxter), *Verbena*, *Penstemon*, *Phlox* och *Iris*. Han beställde anmärkningsvärt få exemplar av varje art, ofta bara enstaka exemplar.

Den ettåriga varianten av lövkoja – sommarlövkoja – fanns vid Grönsö levererad som frö i en mängd färger. Detta bör ha lockat till arrangemang enligt rådande utförliga anvisningar om färgkomposition, till exempel de i *Vollständiges Handbuch der Blumengärtere* (del 3, 1842), som redovisats i tidigare avsnitt om inspirationskällor.

Det ligger nära till hands att kalla hovmarskalken för *blommist*. Blommist är ett äldre epitet på en blomsterkännare, som kan mycket om odling och växtnamn utan att för den skull vara botanist.²¹⁷ I de kompositioner som framträder i växtlistorna finns drag finns av ”blomster-exposition”. I hovmarskalkens målmedvetna sätt att med hjälp av litteratur och kataloger välja, anteckna, beställa växter och vidarebefordra sina idéer och odlingsråd till trädgårdsmästaren finns också blommistens förmåga att som avancerad amatör röra sig inom ett vetenskapsfält.

Många växtgrupper men få plantor av varje taxon

Som tidigare nämnts, var eftervärldens uppfattning den att hovmarskalken särskilt intresserade sig för fruktodling under glas. Växtlistorna ger ett visst stöd för det. Erik von Ehrenheims levnadsminnen berättar också om både mullbär och ananasodling (se kapitlet om Erik von Ehrenheim). För frilandsodling beställdes ett par nyare sorter av ”smultron” (sannolikt jordgubbar) och hallon. Bland de beställda fruktträden fanns både körsbär, plommon, flera päronsorter och Gravenstein-äpple. Plommonet var en mycket sent

²¹⁷ Se SAOB [online] och exempel i en översatt artikel om liljeodling, ursprungligen publicerad av Mr P. N. Don år 1840 och därefter återgiven av Svenska Trädgårdsföreningen i *Tidskrift för Trädgårdsodling och Blomster-Skötsel* (1841–42), (red. G. W. Gumælius). Ordet blommist i del I, s. 69.

mognande sort under namn 'Coe's Fine Late Red'. Även det nya hallonet – av sorten 'Victoria' – utmärkte sig för att bära rikt sent på hösten.

Prydnadsbuskar och träd beställdes enligt listorna, men de dominerar inte. Ett undantag är rosorna. Här gick hovmarskalken direkt på nyheter och dyra exklusiva, rosor. I flera roskategorier valde han sorter med den för tiden ännu ovanliga gula färgen, och alltid med fyllda blommor. Ett par av de beställda rosorna var strimmiga. Flera nya rosor skulle pryda terrassernas sluttande mark. Dessutom beställdes pimpinellifoliarosor i tvåsiffrig mängd: 38 stycken. Dessa skulle enligt växtlista II planteras vid "kabinettet". Det troligaste är, att man med "kabinettet" avsåg rundelen utanför huvudbyggnadens sydöstra gavel. Det var denna plats – menar jag – som i växtlista VIII kallades gavelkabinettet. Troligen skulle rosbuskarna kanta den branta, grusade gångvägen invid rundelen, mellan marknivån och husets sydvästra gavel. Där är idag en tät häck bestående av olika arter.

I övrigt noteras träd och buskar ur spridda släkten, bland annat tulpanträd och växter ur släktena *Spiraea*, *Philadelphus*, *Chamaecytisus* och *Rhododendron*. Valet föll på enstaka representanter ur vitt skilda släkten, och uppvisar inte samma samlingsidé som många andra växter. Om detta berodde på platsbrist i den redan tätt bevuxna Grönsöoparken, eller måttligt intresse från hovmarskalkens sida, går inte att säga. Kanska hade han även andra kanaler för inköp av vedartade växter.

Prydnadsväxter som drogs upp från frö upptar en ansenlig del av växtlistorna, beroende på att man valt att specificera de olika färgformer som ingick i frökollektionen. Uppenbarligen var själva färgselektionen och färgspridningen viktig. Sommarlövkojans och stockrosornas former särskiljdes och salufördes genom en beskrivning av färgen. Grönsöös stockrosor hette då exempelvis "ljus violett med purpur kalk" och "Rödbrun".

Hovmarskalken hade tagit fasta på en del växtsläkten som nyligen hade uppmärksamats i botanisk litteratur, och där växtsamlare utökat antalet tillgängliga arter genom ständigt nya introduktioner på den europeiska marknaden. Det kanske tydligaste exemplet på detta vid Grönsöö är lupinerna, där antalet beställda taxa inom släktet *Lupinus* uppgår till ett tiotal. *Lobelia* och *Penstemon* är andra sådana släkten.

Lök- och knölväxter samt dahlior och andra växter med liknande rotsystem som ibland krävde övervintring inomhus, är särskilt framträdande i växtlistorna. Här fanns både växter som beställts i en mängd olika färger, exempelvis dahlior, men också små enskilda exklusiviteter eller plantor lämpade för närstudier, exempelvis fylldblommig snöklöcka och enstaka exemplar av irisarter och hermesfinger; se exempel nedan ur växtlista IV:

12	Erytronium dens canis.	42.	
6	Galantus nivalis -	42	
6	Iris Xiphioides hybr -	42	
2	Iris Sibirica fl p.	42.	J.B.
1	...- Bergii -	42	do
1	...- German[i]a versicolor	42	d.
1	...- Susiana -	42	JGB.
1	...- do. -		Sthm
1	...- Tuburosa -	42	JGB
4	Gladiolus cardinalis -	42	J.G.B
2	...- do	42.	JGB.

De fyra ”dubbla” vita liljorna (*Lilium candidum* 'Plenum') figurerar i listorna i anmärkningsvärt få exemplar, men de var ändå flera än de vanligtvis bara 1-2 exemplar som beställts av de övriga liljorna, jmf utdrag ur växtlista IV nedan:

Nota på ankomne Blomster Lökar och Rötter. d 20 Nov. 42			
<u>Liljelökar.</u>			
4.	Candidum fl. pl.	1840	
2	Chalcedoniçum.	1840.	
2.	do -	1842	J.G B.
2	do -	1842.	J. B.
1.	Superbum -	1842.	J.B.
2	do -	1842.	J.G.B
6	Tigrinum -	d.	d.
2.	longiflorum -	d. -	d.
2	do -	d. -	J.B.
2.	Pomponicum	d.	d.
2.	do. -	d.	J.G B
2	Camts[c]hacense	d.	d.
2	d -	d.	J.B.
1.	Astrosangvineum	d.	J B.
1.	Tenuifolium	d.	d.
	Röda kronliljor	fr. Ups 42	
	Röda och hvita -	fr d. d.	

Bland dem som beställdes i något flera exemplar fanns tigerlilja (*Lilium lancifolium* Thunb.). De till antalet ospecificerade kungsängsliljorna, som ju

inte är några äkta liljor, grävdes sannolikt upp på Kungsängen utanför Uppsala.

Vi talar alltså överlag om ganska blysamma mängder för lök- och knölväxterna, så långt vi kan följa dem i växtlistorna. Den lilja som sannolikt fanns i mängd vid Grönsöo var krollilja (*Lilium martagon* L.). Dess historia vid Grönsöo är okänd, men denna kan antas vara gammal och spridd vid gården före hovmarskalkens tid. Likaså kan vildtulpanen (*Tulipa sylvestris* L.) som idag finns på 3–4 platser i parken vara gammal vid Grönsöo.

Tulpaner och narcisser är bland de få växtgrupper som beställdes i fler än enstaka exemplar, enligt utdrag ur växtlista I nedan:

12 st. :	Senblommande. Hvit botten med Röd Chat ^{ng} [chattering]
12 st.	———— Gulbotten. flerfärgade –
48 st.	Peroq[ue]t. blandade färger –
30 st.	Dubbla. med namn –
Narcissor	
24 st	Svafvelgula [(S)]
24 st.	Brandgula. (Orange phenix)

Orangeriväxter lär ha intresserat hovmarskalken, men antalet arter är inte anmärkningsvärt stort i listorna. Förvisso fanns kaktusar, oleandrar, hibiskusarter, värmekrävande slingerväxter och även mindre iögonenfallande krukväxter vars exotiska ursprung, exempelvis från Australien, lär ha lockat till odling. Men i listorna saknas exempel från släkten som i katalogerna erbjöds i anmärkningsvärd mängd, till exempel ljungsläktet *Erica*, som i katalogen 1840 salufördes som 275 olika taxa.

Andra kategorier av växter som inte är framträdande i listorna, trots att de salufördes i stort utbud enligt katalogerna, var orkidéer och pelargoner. Pelargonerna omnämns som befintliga på Grönsöo, men specificeras inte med sortnamn. Kanske var de anskaffade redan före importen från Hamburg. Det framgår inte hur många de var. De omnämns i listorna VI och VII, som förtecknar orangeriväxterna.

Av orkidéer finns endast en art nämnd, och det var drottningssko (*Cypripedium reginae* Walter), avsedd för frilandsodling. Den nådde kanske aldrig ens Grönsöo eftersom den i lista II markerats som ej levererad.

Ormbunkar förekommer inte alls. Ett släkte som i förvånande liten utsträckning noterats i listorna är *Camellia*, trots att kamelior var på topplats i

modernitet kring 1840.²¹⁸ En enda kamelia förekommer i Grönsöömaterialet, namnsorten '*Impératrice du Brésil*'.

Parallelet med detta, eller möjligen något senare, odlade hovmarskalken många andra växter än de som nämns i listorna. Över huvud taget är de växter som återfinns i listorna i mycket liten grad dokumenterade i andra källor. Erik von Ehrenheims levnadsminnen berättar inget om vare sig kaktusar eller särskilda slingerväxter, och nästan inget om enskilda rariteter i kruka. I stället berättade han målande om stora krukor med bland annat kamelia och mullbär, vilka kånkades ut och in ur orangeriet i hans barndom.

Sammanfattningsvis speglar listorna en hängiven trädgårdsodlare, men knappast en utpräglad specialist. Om hovmarskalken ändå, utanför växtlistornas räckvidd, var exempelvis en kameliafantast eller en tävlingsinriktad utställare av trädgårdsranunkler eller primula, så framgår inte detta för eftervärlden. Det närmaste man kommer en specialists systematiska sökande efter nya objekt och kunskaper inom samma växtgrupp är måhända fruktodlingen under glas.

En faktor som kan ha hindrat en specialist i vardande är utrymmesbrist. Hovmarskalken förefaller ha varit hindrad av begränsat utrymme för sina prydnadsväxter. Av listorna VIII och IX framgår, att han lät flytta bort befintliga plantor för att ge rum åt de nya, och i något fall visste han inte om de nya prydnadsbuskarna över huvud taget skulle få plats där han önskade. Grönsöo första verkliga växtspecialist kom kanske inte förrän senare samma sekel: Alice Blomstedt, född samma år som hovmarskalken dog, 1858. I sitt specialintresse för fruktodling kunde hon utnyttja de befintliga fruktodlingarna. Därtill förlade hon en ny stor odling till åkermark utanför den befintliga parkanläggningens gränser.

Klassiker och okända

I växtlistorna finns många exempel på växter som var nya i nordeuropeisk odling omkring 1840. Där finns också exempel på växter som aldrig tycks ha fått någon nämnvärd spridning i nordisk kultur. Kanske importerades de privat till några framstående botaniska anläggningar och större gods under en begränsad tid, utan att lämna avtryck.

Exempelvis saknas i Lange (1999) uppgifter om sydljungsarten *Epacris heteronema* Labill., den himmelsblå *Penstemon speciosus* Douglas ex Lindl. och *Linaria triphylla* (L.) Mill., samtliga utan modernt svenskt namn. Däremot noteras ett flertal andra arter inom respektive släkte.

²¹⁸ Om kamelian, se exempelvis Brent Elliots *Flora, Trädgårdsväxternas kulturhistoria* (2005, s. 280–283).

Nya arter introducerades och prövades. Somliga befanns vara svårödlade och försvann från rabatter och från marknaden. En del var åtråvärda, men tynade och dvaldes i det svenska klimatet.

Penstemon var ett släkte, där ett större antal arter kom ut ungefär samtidigt på marknaden, för att därefter snabbt minska i popularitet. Lange exemplifierar med åtta arter ur *Penstemon*-släktet, som tidigare prövades och salufördes i danska handelsträdgårdar, särskilt på 1850- och 60-talen. De kan eventuellt ha saluförts som importerat frö. Dessa arter förefaller sedan ha försvunnit från både trädgårdar och plantmarknaden.²¹⁹

Av de växter som var ämnade för orangeri- eller krukodling på Grönsö saknas också ett flertal i Lange (1999) och i *SKUD* on-line, vilket antyder att de aldrig fick någon vidare spridning. Det gäller till exempel arterna *Strobilanthes glomeratus* (Nees) T. Anderson, *Racosperma alatum* (R.Br.) Pedley och *Polygala bracteolata* L.

Ofta beställdes växter tills Grönsö, vars tidigaste notering i Lange (1999) är många år efter 1840. I de fallen kan man tänka sig att Grönsö via import tillhörde de första godsens i Norden/Sverige att odla arten. Exempel är svart klocklilja (*Fritillaria camschatcensis* (L.) Ker Gawl.), rosen 'Harison's Yellow' (*Rosa Foetida*-Gruppen 'Harison's Yellow') och rosenhallon (*Rubus odoratus* L.).ⁱ

Långt ifrån allt som hovmarskalken beställde från Hamburg eller hämtade från närmare håll var nytt för tiden. I listorna framträder många växter som länge hade varit kända och odlade i europeisk kultur, även i Norden. Dit hör sorgiris (*Iris susiana* L.), monstros madonnalilja (*Lilium candidum* 'Plenum'), bocktörne (*Lycium barbarum* L.), purpurklätt (*Lychnis coronaria* (L.) Desr., hermesfinger (*Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill. och pyramidklocka (*Campanula pyramidalis* L.). Andra exempel bland Grönsös växter som sedan länge var kända i Norden är blåvinda (*Convolvulus tricolor* L.) och sommarmalva (*Lavatera trimestris* L.). Sorgirisen var i odling sedan mycket länge, liksom den monstrosa madonnaliljan.

Några tidstypiska val och fenomen

Växtlistorna speglar flera tidstypiska fenomen på den dåvarande hortikulturella marknaden. Ett exempel är att observera, bevara och saluföra nya färgformer som upptäckts bland plantor av en redan välkänd art. Svartöga (*Thunbergia alata*) är ett sådant exempel. Det är inte känt om man vid Grönsö odlade denna afrikanska art, som normalt har blommor i skiftande orange toner, ofta "urvattnat" eller blekt gulorange. Däremot listas

²¹⁹ Se Lange 1999, s. 246f.

två färgformer av arten, en skarpt orange och en helt vit, vilka enligt tidens ofta förekommande vana hade fått egen artstatus. Deras moderna vetenskapliga namn är *Thunbergia alata* J. Sims 'Aurantiaca' och *Thunbergia alata* J. Sims var. *bakeri* Hasselbring.

Flera arter av samma släkte eller familj

Växtlistornas innehåll visar hur hovmarskalken ofta beställde flera växter ur samma släkte eller växtfamilj, till exempel släktena *Ipomoea*, *Thunbergia*, *Antirrhinum* och växtfamiljen *Malvaceae* (malvaväxter).

Både ettåriga, tvååriga och perenna malvaväxter beställdes, och de var fördelade på frilandsodling och orangeri. I listorna finns de under sina (nuvarande) släktnamn *Abelmoscus*, *Alcea*, *Hibiscus*, *Lavatera*, *Malope* och *Malva*. Den mest framträdande representanten var stockrosorna (*Alcea*), vilket både växtlistorna och Erik von Ehrenheims minnen vittnar om. Bland dessa fanns också en art som inte återfinns i de studerade katalogerna, och som numera knappast ses i svensk kultur: 'Lavatera flava' (se bilddelen i slutet av detta kapitel).

Det var modernt att odla flera eller många växter ur samma släkte för att plantera tillsammans. Växtlistorna visar att man åtminstone i liten skala gjorde så vid Grönsö genom att dels samplantera olika sorters stormhattar, dels sammanföra irisväxter (*Iris* och *Hermodactylus*) i samma rabatt, och lejongapsväxter (*Antirrhinum* och *Linaria*) på liknande sätt. Likaså skulle floxar av olika slag, kanske även verbenor och penstemon-arter växa släktesvis.

Lilje- och dahliarabatten är det främsta exemplet på hovmarskalkens sätt att på ett utstuderat sätt blanda olika arter och sorter av samma växtslag. Att arrangera liljor av många skilda arter i en lång rad är som komposition och växtbehandling något väsensskilt från de rabattkompositioner som blev moderna senare under 1800-talet, så brittiska Gertrud Jekyll (1843-1932) bildade skola med sina färgstämda och konstnärligt komponerade rabatter. Hennes arbetssätt i skapandet av trädgårdar och rabatter utmärktes av samstämda färger, ofta med stråk av varma och kalla färger som löpte i varandra, men också många inslag av vitt och silvergrått. En enskild växtart fick harmoniera med sina grannar genom att de placerades så att de spelade mot varandra i höjd, färg och textur. Jekyll förmådde plocka fram den enskilda växtartens karaktär genom att låta plantera många plantor av samma art som att de gruppvis harmonierade med de omgivande växterna. Arternas unika karaktär utnyttjades på detta sätt maximalt.

I Sverige hade intresset för växtkomposition och långa "borders" (långsträckta rabatter, till stor del uppbyggda av perenna växter) en representant i

den brittiskfödda kronprinsessan Margareta (1882-1920). Samtidigt hade Arts- and Craftsrörelsens användning av blommor ur den vilda floran också gjort intryck i trädgårdskonsten. Dessa strömningar var ur estetisk och botanisk synvinkel något mycket annorlunda mot de uttryck som kommer till oss via Grönsöös växtlistor.

Växternas färg var dock i fokus redan vid tiden kring 1840. Som redan nämnts uppmärksammades nya färgformer av en redan känd art, men också rena arter som hade en eftersträvanvärd färg. Bland alla penstemonarter som presenterades vid denna tid, kunde den redan nämnda *Penstemon speciosus* ha en tjugande intensivt blå färg. Arten har en naturlig färgspridning, där den klarblå färgen är en av flera naturligt förekommande nyanser i färgskalan violett-röd-klarblå. Men i de botaniska illustrationerna i färg, valdes genomgående den blå formen.

Åruller och frösådda perenner

Det är rimligt att tro att en del av Grönsöös billigare, alternativt småfröiga eller lättsådda, arterna grodde i stor mängd. Var dessa skulle utplanteras eller sås framgår inte alltid. För många av årullerna ges noggranna odlingsråd på listorna. Även för arter som idag kan beskrivas som lättodlade, ges ibland anmärkningsvärt detaljerade instruktioner om jord, sådjup etc. Möjligen var inte de importerade fröernas grobarhet lika stor som idag. Kanske var de noggranna förberedelserna ett sätt att gardera sig för att nå fullgott resultat.

Av de växter som skulle planteras på terrasserna är flertalet antingen vedartade eller perenna. De ettåriga plantorna skulle sannolikt växa i Lilla fruktträdgården och kanske i någon rad bakom flygeln.

Det som anskaffades till Grönsöö i imponerande variation som frö var sommarlövkojan (*Mattiola incana* (L.) R.Br. Årulla-gruppen) och stockrosen (*Alcea rosea* L.), se växtlista V (*Blomster frön som finnas vid Grö- 184[2] hösten*) och kommentarerna till den för en närmare presentation av sortnamnen och de taxonomiska förhållandena.

Förvisso var utbudet av (färg)sorter stort vid denna tid, vilket kan studeras i litteraturen, exempelvis *Paxton's Magazine of Botany*.²²⁰ Vid Grönsöö inköptes den dyrare varianten av frökollektioner, med selekterade färgformer. Paxton uppger apropå lövkojornas rika sortutbud att alla sorterna vanligtvis kunde köpas i fröhandeln, men då i mixad kollektion.²²¹

²²⁰ I *Paxton's* /.../ 1834, vol. 1, s. 22 noteras att antalet sorter ("varieties" i engelskt språkbruk) av olika slags lövkoja ("Russian, ten week, and German stocks") är mycket stort. Året är alltså 1834.

²²¹ *Paxton's* /.../ 1834, vol. 1, s. 22.

Sorterna presenteras alltså som en färgangivelse och ibland förekommer samma färg i en tidigblommande och en senare typ. De flesta nyanser har knappast skådats av någon nu levande person. Av den ”engelska” typen av sommarlövkojan inköptes 33 olika urskiljbara sorter i en generös färgskala, där det bara i den svart-brun-grå färgskalan fanns följande: *kastanie brun*, *ljus brun*, *mohn grå* (*Vallmogrå*), *svartbrun* och *Zimmt brun* (*kanelbrun*), *blek brun*, *Mörk svartbrun*, *köttfärgad*, *ljus Köttfärgad*, *Mörk askgrå* och *Svartbrun tidig*. Ett flertal sorter inom samma ovanliga färgskala fanns även inom lövkojorna av ”half Engelsk” typ. De lövkojor vi odlar idag eller köper som snittblomma rör sig i färgskalan vit-gul-rosa-lila-ceriseröd.

Helhetsuttryck och enskilda växter

Även om de importerade nyheterna huvudsakligen beställdes för sina unika egenskapers skull, skulle de upplevas tillsammans. Växtlistorna visar i en del fall hur de skulle samkomponeras. Vilket uttryck skulle helheten förmedla? Vilka tankar fanns bakom sättet att placera växter ur samma släkte nära varandra? Åter igen kan associationer göras till Loudon, som med sina omfattande publikationer och sitt höga tempo kanske var samtidens mest inflytelserika person inom nordeuropeisk trädgårdsvetenskap och trädgårdsanläggningskonst.

Loudon förknippas ofta med den stil som kom att kallas *the gardenesque style*, vilket endast är ett litet bidrag ur hans enorma arbete för att främja hortikulturen. Hovmarskalkens växtval och kompositioner sammanfaller delvis med *the gardenesque style*. Det som skedde vid Grönsö kan, som vi har sett, ha varit hämtat ur svensk och tysk samtida litteratur, men Loudons eget sätt att föra fram saken tydliggör idéerna och framväxten av ett mode inom trädgårdsanläggning, som fick stor betydelse för 1800-talets trädgårdskonst och växthantering. Loudon förde resonemangen för att påverka i positiv riktning, men också för att påtala och förhindra sådant som han ansåg vara problematiskt i brittisk anläggningskonst.

År 1832, i förordet till *Loudon's Gardener's Magazine*, lanserade Loudon *gardenesque*, ett nytt ord i trädgårdssammanhang. Detta ord och begrepp skulle beteckna den eftersträvensvärda och nödvändiga känslan för det vackra trädgårdssceneriet, som han ansåg var helt nödvändig.

I samband med en recension [av William S Gilpins skrift *Practical Hints on Landscape-Gardening* från 1832 i samma volym], utvecklade Loudon vad han lade i begreppet *gardenesque*. Han kritiserade kärnan i den då redan kända designstilen *picturesque*, som i sitt måleriska formspråk, sin vegetationsuppbyggnad och sitt växtval skulle härma naturen.

Här, menade Loudon, ligger en felaktig tanke, eftersom verklig konst, vilken konst det vara må, aldrig helt härmar originalet. Alltså skulle trädgårdskonsten inte syssla med en stil som var förvillande lik originalet, i det här fallet naturen.

God trädgårdskonst är aldrig en faximil av naturens former och arter, utan den är *tydligt* annorlunda i sitt konstnärliga uttryck, menade han, och fortsatte: en särskild karaktär kunde få framträda i formerna, som gärna fick vara abstrakta och geometriska, i stället för organiska. Växtvalet kunde gärna vara exotiskt; mängder av exempelvis amerikanska trädarter var lämpliga att använda i det brittiska klimatet.

På detta vis exemplifierade Loudon hur han tänkte sig en trädgårdsanläggning; medan man inom måleriet talade om *picturesque*, inom skulptur *sculpturesque*, så skulle man i trädgårdsanläggningskonst vara just *gardenesque*.²²² I denna "logik" låg emellertid väldigt mycket av Loudons egen uppfattning och designteori. Rakt översatt skulle anläggningen vara tydligt anlagd och trädgårdslig.

Stilen lämpade sig väl för exponering av de enskilda, ofta exotiska växterna. Placerade i sina geometriska rabatter var de både i uttryck och växtkrav väsensskilda från den brittiska vilda floran. Loudon vinnlade sig om att varje växt utifrån sin härkomst och sina specifika krav skulle få möjlighet att växa och utvecklas fullt ut, utan alltför nära stående konkurrerande plantor.

Växtkraven och utformningen av anläggningen samspelade. Därför blev rabatterna av detta slag ett slags kollektioner snarare än samkomposition i modern mening. Ett i grunden naturvetenskapligt intresse för växterna gick hand i hand med en önskan om det artistiska "konstgjorda" uttrycket. "The Gardenesque style" var ett planteringskoncept som hade en stor inverkan på helheten. Stilen hade för övrigt konkurrens i andra koncept för plantering och komposition, för vilka man redogjorde i *Loudon's Encyclopaedia of Gardening* (1835).²²³

Hovmarskalkens liljerabatt, som hade så stora likheter med Mr. Dons artikel i *The Florist's Journal* 1840, uppvisar även drag av detta Loudonska koncept att placera växterna, med mycket luft emellan. Men en skillnad var, att Loudons vetenskapliga strävan och betoning på växtens krav inte uppfylldes. Liljor vill gärna växa tillsammans med andra växter, utan att

²²² Se förord till *Loudon's Gardener's Magazine* vol. VIII (1832) samt s. 700-702 i samma volym.

²²³ Se avdelningen *Book II, Floriculture*, särskilt "Of the Formation of the Flower-garden", "Of Planting the Flower-Garden" och "Of Forming the Shrubbery" s. 990-1012.

exponera nedre delen av stammen. Övriga svårigheter med liljerabatten har diskuterats i tidigare avsnitt.

1800-talet har ibland kallats dilettanternas århundrade. En del av kritiken har riktats även mot formspråk, kompositioner och växtval i 1800-talets blomsterrika anläggningar. Rabatter, utlagda liksom på måfå i gräsmattan, och ängsliga plantor i amatöristiska kompositioner, har ställts mot god arkitektur och tidlösa linjer. Loudon gjorde på sin tid sitt bästa för ett lyckat resultat, botaniskt sett. Men stilen och kompositionerna rönt kritik redan i sin samtid.

Kritiken kunde bland annat följas i den pågående diskussionen i de tätt utkommande magasinerna. En herr Masaroni uttryckte i *Loudon's Gardener's Magazine* (1833) närmast förakt för alla dem han såg som amatörer, vars blomsterplanteringar enligt Masaroni borde få Flora att rodna över den pågående växtmisshandeln.

Masaroni menade att han sett många i och för sig lyckade parkscenerier som förstörs av pålägget av allehanda rabattformer med prydnadsblommor. Han hade visserligen mött uppfattningen hos en del, att blommorna inte hade något med parken att göra utan bara var "fristående" dekorationer för närstudier. Masaroni väjde sig helt mot detta. När det kom till blomsterträdgårdar som komposition menade Masaroni att det vanligaste felet var, att man ofta lade ut rabatter utan inbördes helhet eller artistisk idé.

Han stod frågande inför fenomenet att man i andra sammanhang talade om helhet, men att man när det kom till mindre odlingsytor, gärna lade dem sida vid sida, så uppenbart oberoende av varandra att man med lätthet kunde byta ut den ena formen mot en helt annan utan att det förändrade kompositionen, som alltså inte var någon helhet utan bara en blandning av lätt utbytbara delar.²²⁴ Masaronis kritik gick inte ohörd förbi; den refererades snabbt i samband med artikeln om blomsterträdgårdarna i ovan nämnda redogörelse för tidens stilar i blomsterplantering och komposition i *Loudon's Encyclopaedia of Gardening* (1835).

Förutom att stilmässig kritik mot den här typen av planteringar hördes redan i samtiden, så är det ett faktum att stilen var en svårunderhållen form av blomsteranläggning. En period av låg skötselnivå satte omedelbart tydliga spår. Det gällde naturligtvis i hög grad Loudons koncept, vilket han på sin tid försökte avhjälpa genom att pränta in vikten av skickliga trädgårdsmästare som både ville och kunde sin sak. I praktiken degenererade den här typen av anläggningar snabbt, så fort en lucka i skötseln uppstod. Idag har vi knappt några ursprungliga anläggningar av den här typen kvar.

²²⁴ Masaroni i *Loudon's Gardener's Magazine* 1833, vol. IX s. 60–62.

Loudon blev varse problematiken, och konfronterade okunskapen med en omfattande litteratur, där listor, tabeller och nycklar av olika slag skulle hjälpa människor till vettiga växtval. Men i den starka fokuseringen på de enskilda växterna och de utsatta kompositionerna låg amatörismen ändå ständigt på lur; Loudon oroade sig med tiden över allmänhetens (= amatörernas) förkärlek för de små och detaljerade kompositionerna, som bara kunde beundras på nära håll och som ofta snabbt degenererade om växtindividerna var *alltför* exotiska och känsliga för det brittiska klimatet.

Loudon luftade skarpt och kritiskt sina farhågor i förordet till volym X (1834) av Loudon's *Gardener's Magazine*. Han aviserade där att man i kommande nummer ämnade fästa läsarens (odlarens) uppmärksamhet på en önskad utökad handel med utländska härdiga träd och buskar i parker och planteringar. Han beklagade fenomenet med amatörens smak att koncentrera sig på införskaffande av tillfälliga nyheter, företrädesvis örtartade växter och värmekrävande plantor.

Loudon konstaterade vidare, att man i plantskolorna knappt såg någon efterfrågan längre på de träd och buskar som sedan länge varit introducerade i Storbritannien, och som man visste fungerade väl i etableringen och som med åren utvecklade en allt finare karaktär och skönhet.

I stället lade folk stora summor på att komma över någon ny varietet, hybrid eller märklig sort, som sedan omedelbart krävde full uppmärksamhet för att inte gå under. I klarspråk dömde nu Loudon ut människors faiblesse för de mindre växterna så här: "Of a taste for fine flowers and a taste for fine trees and shrubs, it surely will not be denied that the latter is of a far more elevated kind than the former".

Överlägsenheten hos träd och buskar framför örter låg i användningsbarheten, i långsiktigheten och i det kraftfulla uttrycket som kom alla till del i landskapet, inte bara ägaren eller den som utövade närstudier. En orsak till de brittiska godsherrarnas ointresse för de förepräskade träden och buskarna låg också, menade Loudon, hos plantskolisterna själva. Dessa borde tillhandahålla ovanligare trädarter i större storlek, såsom åtta- eller tio åriga exemplar. Sammanfattningsvis kan vi säga, att Loudon med gott självförtroende hann med att uppfostra både trädgårdsmästarna, plantskolisterna, godsägarna och alla amatörer i största allmänhet. Dessa hade så att säga antingen inte hunnit med i takten, eller fastnat på ett stadium i sitt utövande av trädgårdskonsten, där de borde ha gått vidare.

Som vi skall se, så förefaller i alla fall hovmarskalken av ett eller annat skäl ha lämnat sin fascination för de enskilda rariteterna, och i stället ägnat sig åt

en robustare form av trädgårdsodling. Det var åtminstone så han blev ihågkommen.

4.7 Växternas placering och odlingarnas omfång

Några av växtlistorna ger upplysningar om var i anläggningen de hemkomna växterna skulle placeras. Lista VI, *Orangerie Växter vid Grönsö*, får väl antas förteckna växter som var avsedda att odlas i orangeri åtminstone under delar av året. Det framgår egentligen inte om listan nödvändigtvis förtecknar befintliga plantor, eller om även en del frö till orangeriväxter är inkluderade. Lista VIII, *Till minne[s] för Trädgårdsmästar Lindqvist*, påminner om lista IX, *Trädgårdsmästar Lindqvist. till efterrättelse*. De fungerade som anvisningar för trädgårdsmästaren, och de är utan tvivel skrivna av hovmarskalken. Placeringsanvisningar anges framför allt i lista VIII.

Planteringsskissen (lista X) utgör den tydligaste placeringsanvisningen med enskilda arter och den huvudsakliga kompositionen angivna. Flertalet noteringar som berör enskilda plantors placering berör det terrasserade området, i listorna kallat parterren. I parterren inbegreps även den uppmurande runda ytan utanför huvudbyggnadens södra gavel, i nutid kallad rundelen eller Hemträdgården.

Terrassernas växter – en översikt

Terrasserna var på intet sätt tomma när hovmarskalken kom till Grönsö 1820. Hur terrassområdet tedde sig omkring sekelskiftet 1802 framgår av husesynen 1802, som till delar refereras i historikkapitlets avsnitt om 1800-talet.

De i husesynen nämnda häckarna av schersmin ("Jasminer") och syrén kan vara de häckar som markerats på hovmarskalkens rabattskiss från ca 1842, och som visar hur sjösidans entré flankeras av häckar i rät vinkel mot huvudbyggnaden uppe på platån.

I detta avsnitt presenteras kort de delar av terrasserna och andra delar av parken, där listorna ger upplysning om planerade planteringar, och i några fall redan befintliga plantor. De områden som berörs i lista VIII och i något fall lista IX är, i citat, följande:

"Nya Rabatten vid Gafvel Kabinettet", "Rabatten omkring samma kabinett", "nedom muren", i kanten på muren", "Rabatten vid sjön. Och om kring bäncken", "Backslutningen vid sjön", "Omkring udden der Jern Urnan står", "Vid Prevetet", "öppningen vid muren", "vid Spalieret

derutanför”, ”i hörnet”, ”På Rabatterne närmast Stenhuset”, ”På Medlersta rabatterne”, ”På [R]abatterne närmast häcken”, ”omkring vänster kabinettet i ändan på gången i parterren”, ”i backen (på Rabatten nedom-jemte Rosbuskarne”.

Det är inte möjligt att exakt peka ut var de ovan nämnda platserna var belägna i anläggningen, men sammanhanget och ordvalen pekar på att de alla fanns inom parterrytan/terrasserna med närmaste omgivning, samt nedanför muren som bildar rundelen.

Nedan ges en översikt över de huvudsakliga uppgifterna, där placeringen framgår i listorna. Växterna benämns här bara med svenskt namn; se bilaga 2 och 3 för latinskt namn och andra uppgifter om växterna.

Udden med järnurnan torde vara den udde som bildar övergång mellan terrasserna och vattnet mot Utöhus, det vill säga udden som sedan okänd tid kallas Udde Kludde. Järnurnan är oidentifierad; kanske var det någon av de gamla urnor som ännu idag pryder Grönsöö. En tänkbar urna är den största i samlingen, som numera står vid ingången till utställningslokalen. På denna udde skulle alla träd som var bleckade²²⁵ huggas. Bocktörne, som numera ingår som förvildad i den svenska vildfloran, skulle planteras på udden. Inga spår av bocktörne har hittats, och udden ingår idag i de strandnära partierna med vild och naturaliserad flora.

Prevetet är möjligen det lilla gröna privet som sedan okänd tid står nedsänkt nedanför muren alldeles intill huvudbyggnadens norra gavel. Där växte hundrovor, som hovmarskalken ville ersätta med två alpklematis och två plantor av sibirisk klematis. I närheten, kanske alldeles intill privetet, stod två kaprifoliebuskar som skulle flyttas ner till öppningen vid muren, för att skyla denna. Vilken muröppning som avses är oklart. En liten kaprifolplanta av okänt ursprung står idag intill privetet. Den kan möjligen vara en rest från 1800-talet; den är inte planterad efter Alice von Ehrenheims tid. Hundrovorna skulle flyttas till ”kanten på muren”. Av sammanhanget framgår, att denna mur torde avse rundelens mur. Rimligen skulle då hundrovorna, som är klätterväxter, planteras nedanför denna och ledas upp med tråd eller snöre. Hundrova har inte påträffats vid Grönsöö. Den rovliknande, stora roten är inte lätt att flytta och plantera om, vilket kanske har bidragit till försvinnandet.

Med ”*Backslutningen mot sjön*” avsågs rimligen någon av slutningarna som löper mellan huvudbyggnaden och gångsystemet närmare vattnet, på ömse sidor om det terrasserade området. Närmast till hands ligger kanske slutningen mellan rundelen och strandpartiet, i syd-sydöst. Å andra sidan nämns träd i listan, vilket associerar till

²²⁵ Blecka, bläcka, bleka; här i betydelsen *sätta märke i träd*.

sluttningen på andra sidan av terrasserna. I sluttningen tänkte sig hovmarskalken en art av häggmispel ("Mespilus Canadensis") "öfverst uppmot träden". Vidare skulle dvärgmandel och persika (utan sortnamn) planteras i sluttningen, och "province rosbuskar", om de fick plats.

På *rabatten vid sjön, och omkring bänken* skulle ett flertal växter planteras. Var denna rabatt låg är ovisst, eftersom terrassområdet är kringflutet av vatten på tre sidor. En trolig placering är vid den nedersta terrassen, inte långt från det kinesiska lusthuset, i överensstämmelse med det utseende som förelåg flera decennier in på 1900-talet. På listan noteras hur två piprankor och två plantor av amerikansk träddödare skulle planteras omkring bänken, där (hovmarskalken) satt små käppar vid bönhörnen. Bägge dessa arter växte under 1900-talets början arrangerade kring en träspaljé och sittplats nära mittgången från lusthuset sett. Detta stämmer också med hovmarskalkens uppgift att hela sluttningen till våren skulle sås tjockt med timotej, utan inblandning av säd.

Vidare skulle här planteras en beställd 'Rosa rubignosa' och därtill andra, redan befintliga rosor (Province rosor), "nederst".

I god fet jord på *övre rabatten* skulle rosbuskar, köpta från utlandet, planteras. Var denna övre rabatt låg framgår inte klart, men en formulering i lista IX indikerar att denna låg i "backen". Denna backe måste, i enlighet med resonemanaget ovan om slutningarna, vara i någon av terrassområdets ytterkanter. Låt säga att man med "backen" avsåg sluttningen som binder samman huvudbyggnadens sydöstra hörn med gångsystemet och så småningom stranden. Hovmarskalken specificerade vilka rossorter han tänkte sig: boursaultros, en vitblommig mossros, en gulblommig buskros, och en strimmig gallica-ros i vitt och purpur. Deras antal framgår inte, men allt tyder på att det handlade om något enstaka exemplar av varje rossort.

Om plats fanns, så önskade hovmarskalken se två exemplar av smalspirea, två vidjeginst och två schersminer av en ovanligare storblommig sort här. Schersminen kunde enligt anteckningen passa bra på rabatten nedanför eller bredvid rosbuskarna.

Den gula rosen var möjligen den ros av sorten 'William's Double Yellow' som sedan gammalt växer vid Grönsö på "Mammas holme". Denna rostyp har enligt familjen tidigare även funnits på terrasserna.

På *nya rabatten vid gavelkabinettet* skulle en mängd lök- och knölväxter planteras. Det troligaste är, att gavelkabinettet inte avsåg en byggnad utan en lövsal på rundelen vid huvudbyggnadens gavel. Höga parkträd kransar idag muren, och har gjort så under lång tid. Kabinettet skulle också kunna avse en mindre byggnad, men de omsorgsfulla rabatterna med rariteter som skulle anläggas vid kabinettet tyder på att så inte var fallet. Olika irisarter, veckad snödroppe och snöklöcka, gladioler, buketthanemoner, hyacinter, trädgårdsranunkler, verbenor och flox skulle rymmas här.

De flesta lök- och knölväxterna är angivna till antalet på listorna, och det är genomgående få exemplar av varje. Vissa planterades i bara ett eller två exemplar. Det här var en uppvisningsrabatt, som med tanke på de olika blomningstiderna lär ha varit en ganska glesblommig historia, lämpad för närstudier. Den lilla rundelen, som är Grönsöös kanske mest avskilda och skyddade plats, var lämpad för den typen av hortikulturella finesser.

På *rabatten omkring samma kabinett* skulle fyra stycken hundtandsliljor planteras; ”dessa älska skugga” noteras i listan. Ytterligare åtta skulle planteras framför bigarråtråden *nedom muren*. Vidare skulle småblommig sabellilja i två exemplar planteras här, liksom verbenor, men bara där det var soligt. Flox, flera plantor, och kanske av flera olika arter, skulle också planteras här, och hundrovorna – säkert de som skulle flyttas från privetet – skulle flyttas till ”kanten av muren”.

Vid spaljén utanför privetet planerades ytterligare klängväxter, denna gång klockranka på den kortaste sidan, och en Vitis-art i två exemplar på andra sidan. Av formuleringen att döma bestod denna spaljé av ett hörn med olika långa sidor. Det finns flera tänkbara platser där denna spaljé kan ha stått; en är i det terrasserade områdets övre ytterdel, det vill säga i ytterkanten av det terrasserade området, inte långt från det nuvarande privetet. Under denna rubrik har hovmarskalken noterat, att hängasken skulle planteras ”der jag visat Lindqvist”, i hörnet”. Vilket hörn som avses är inte känt, men i det terrasserade områdets yttre delar finns flera tänkbara vinklar, murhörn och höjdskillnader som kan ha varit aktuella.

På *rabatterna närmast stenhuset* skulle 24 Georginer planteras, ”på vardera sidan om porten”. Den skiss som visar dessa rabatter mot sjösidan, är 14 dahlior inritade på vardera sidan om trappan, medan skissens text talar om 13 dahlior på varje sidan. Hur de 24 dahlorna står emot de 26 (28) dahlorna på skissen är oklart. Avser till exempel formuleringen att 24 dahlior skulle *fördelas* på bägge sidor, eller skulle varje sida innehålla 24 dahlior?

Vidare skulle penséer och bellis (tusensköna) planteras som kantväxt. Huruvida penséerna verkligen avsåg penséer i modern mening är osäkert, det kan också ha varit violer, se bilaga 2, kommenterad artlista. De beställda tusenskönorna var sannolikt plantor av utvalda varianter. Vidare skulle här finnas verbenor och ”convolvulus”, det vill säga blåvinda. När listan skrevs hade en del rkvirerade liljor anlant, medan andra var att vänta. Liljorna skulle, som också skissen visar, planteras mellan dahlorna.

Anteckningen om *de mellersta rabatterna* följs av ett överstruket stycke, vilket tyder på ändrade planer angående de anemoner, ranunkler och hyacinter som figurerar där. Dessa återkommer under rubriken om nya rabatten vid gavelrabatten. Noteringen visar dock att ”de mellersta rabatterna fanns”, och vi kan gissa, att de fanns längs någon av de mellersta terrassplanen.

På *rabatterna* närmast *häcken* skulle en sällsam blandning av färg och form spraka. Häcken i fråga kan ha varit den häck som uppe på platån (översta terrassen), som syns på rabattskissen. Det kan också ha varit häckar, som kantade exempelvis denna platå eller någon av de översta terrasserna.

Här skulle lejongap av alla sorter som fanns vid Grönsöo planteras. Detta inbegrep enligt de övriga listorna ett flertal taxa inom släktet *Antirrhinum* och ett par arter av släktet *Linaria*, så vitt samtliga rekvirerade växter av dessa släkten verkligen anlände. Här fanns flerfärgad lejongap, strimmig lejongap, tvåfärgad lejongap, ”vanlig” enfärgad lejongap och en svårdefinierad avvikande form av lejongap med epitetet ’Montevidense’. Här fanns också den muterade gulsporrn ’Peloria’ och den ettåriga arten *Linaria triphylla*, då med namnet trebladig lejongap. Vidare skulle trädgårdsmästaren låta de befintliga stormhattarna (av icke specificerad art) stå kvar, och sedan komplettera dem med ett par andra stormhattar med avvikande färger som ännu inte levererats. Både dessa och ’Peloria’ skulle planteras i endast ett exemplar vardera. De andra lejongapens antal framgår inte säkert, men möjligen skulle även den strimmiga sorten, kallad ”Caryophylloides”, endast planteras i ett exemplar. Flera av de rekvirerade lejongapen köptes som frö, vilket rimligen gav flera plantor. Därtill skulle fyra olika sorters flox, som beställts men ännu inte levererats, planteras. Dessa var troligen perenna och skulle levereras som färdiga plantor.

Slutligen skulle bocktörne, liksom vid udden, planteras *omkring vänstra kabinettet i änden på gången i parterren*. Detta förefaller ha varit en berså, kanske spalje, placerad längst ut på något av terrassplanen. En liknande beskrivning finns i husesynen 1802. Eftersom hovmarskalken tänkte sig denna tornförsedda och rotskottsskjutande art på två ställen, ansåg han den antagligen vara intressant.

I några fall anges placeringar även i de övriga listorna. Där nämns andra planteringsytor än terrasserna, exempelvis noteras i lista II en berghäggmispel vid rabatten vid persikohuset.

Om var och en av hovmarskalkens beställda växter skulle markeras på en karta med en liten brokig punkt per planta, så skulle terrasserna på dåtidens karta vara alldeles spräcklig, medan samma terrasser på dagens karta skulle te sig enhetliga. Hovmarskalkens blommande buskar, perenner, lökväxter, slingerväxter och brokiga annueller låg som ett raster över marken. Knappast något av slänterna, terrasskrönen, murarna, huvudbyggnadens fasader eller udden var oberörda. Detta raster saknas idag, och det krävs fantasi och kunskap om dessa växters utseende, ungefärliga höjd, antal och blomnings-tid, för att den bilden skall framträda för vårt inre. Denna avhandling kan av flera skäl omöjligen ge en fullständig bild, men några konturer kan nog skönjas nu, och förändringen över tiden anas.

4.8 Hovmarskalkens mål och tillvägagångssätt

Eftersom vi inte vet vilka, och hur många, andra växter hovmarskalken beställde och odlade vid denna tid utöver vad som visas av växtlistorna, är det vanskligt att dra slutsatser angående hans mål och förebilder. Likaså är det svårt att sluta sig till någon bild av resultatet av odlingarna, eftersom vi inte vet hur plantuppdragning, växtleveranserna och den fortsatta odlingen lyckades, och i vilken mängd varje växt planterades. Men några saker kan vi ändå peka på, och något vågar vi påstå utifrån vad växtlistorna och katalogerna upplyser om.

Att tänka färg och form från svartvit text

Hovmarskalken hade sannolikt aldrig i verkligheten sett flertalet av de växter han rekviderade från utlandet. Möjligen kan ha ha studerat något av de illustrerade botaniska verk som utkom regelbundet vid denna tid, men det förefaller inte troligt att han köpte något av dem för eget bruk. Några växter var dessutom så nya på den nordeuropeiska marknaden att det är tveksamt om de hunnit avbildas och spridas övet huvud taget innan de levererades till Grönsö.

Mest sannolikt är att hans växtval gjordes utifrån oillustrerade handböckers och katalogers växtbeskrivningar. Vad innebar det att utöva och bygga upp en estetisk verksamhet utan att ha sett beståndsdelarna? Ett inte alltför vågat antagande, är att det var svårt att förutse slutresultat och odlingssvårigheter. Att förlita sig på import kunde också betyda felleveranser, plantor i dålig kondition och plantor som aldrig kunde levereras. I växtlistorna finns många noteringar om växter som inte levererats. I några fall ses samma växt noterad på en annan lista, då de levererats lite senare. Hur det blev med de övriga som noterats som "ej fått" är okänt.

En specialiserad generalist?

Hovmarskalken förefaller ha varit en nyfiken generalist framför en specialist. Förvisso kan vi se, hur lövkojor och stockrosor, och kanske även liljor och dahlior, figurerar på ett framträdande sätt, men sammantaget visar listorna att hovmarskalken valde och provade sig fram bland katalogernas enorma utbud omfattande hundratals växtsläkten och många tusen taxa. År 1840 omfattade James Booth & Söhnes katalog 164 sidor utan en enda illustration. Därutöver hade hovmarskalkens att välja bland J. G. Booth & Co:s alla fröer till grönsaker och prydnadsväxter; och utanför dessa kataloger fanns separata priskuranter för dahlior och lökväxter. Ur denna tätskrivna icke illustrerade text valde hovmarskalken enstaka växter här och där, och sällan provades något artrikt släkte systematiskt, utan med en eller ett fåtal representanter.

De gånger då plantornas eller lökväxternas antal angivits, rör det sig med få undantag om enstaka eller ett fåtal exemplar av varje växt. I fråga om dahlior, stockrosor och lövkojor valde han ett diversifierat sortiment.

Den här typen av experimentell ”provodling”, underlättades i hög grad av leverantörernas generösa sätt att erbjuda olika typer av kollektioner som passade både specialisten och generalisten. Många växter erbjöds till olika priser beroende på beställd mängd, enstaka, dussin eller ibland 100 stycken osv. En mängd olika blandningar av både perenner och fröer erbjöds i kollektioner.

Bland fröväxterna, inte minst lövkojorna, erbjöds kollektioner av olika attraktionsgrad, där priset till exempel varierade med andelen dubbla blommor osv. Leverantören erbjöd ganska ofta kollektioner bestående av specificerade namnsorter, dock utan att skriva ut alla dessa namn i katalogen.

Bland lökväxterna kunde både generalisten och specialisten frossa. Ett omfattande utbud av namngivna tulpan- och hyacintsorter följdes av specialerbjudanden, där exempelvis 48 namngivna tidigblommande tulpaner också kunde köpas i en kollektion med en lök av vardera 48 sorterna (priskurant 1832). Den som var intresserad av mängdeffekt kunde köpa tulpaner ur olika grupper i blandningar om hundra lökar osv. För hyacinterna gällde en ännu större diversifiering, där allt från styckvis försålda lökar av namngivna sorter till olika färgsorterade blandningar erbjöds. Förutom detta erbjöds sex kvalitetssorteringar i kollektioner, allt efter leverantörens uppgifter om dyrbarhet och värde (i priskurant för lökväxter 1843): ganska bra sorter, bättre sorter, vackra sorter, praktsorter, extra praktfulla sorter och mycket sällsynta eller dyr(bara) sorter. Det torde ha varit omöjligt att inte hitta något passande.

Även för den som önskade beställa nyheter, var leverantören synnerligen behjälplig. Booths frökatalog 1841 skiljde på nyheterna genom att dela upp de nya blomsternyheterna i dels ”nyare och nyaste” (*Neuere und neueste Blumen-Arten*), dels i ”helt nya” (*Ganz neue werthvolle Blumen*), där ett par av nyheterna hade upptäckts bara året innan, 1840. Vad som skiljde de ”nyaste” och de ”helt nya” torde vara en tolkningsfråga.

Katalogerna var också i någon mån en upplysare och instruktionsbok, där olika växter angavs som lämpliga för det ena eller det andra ändamålet. Exempelvis återfanns några av de arter som hovmarskalken beställt under en rubrik, som talade om vackra och ovanliga långlivade perenner, som kunde erhållas per dussin och lämpade sig för grupplantering. Där återfanns bland annat flera av de liljor som hovmarskalken beställde, även fylld snödroppe, veckad snödroppe och småblommig sabellilja. I Grönsöös växtlistor noteras dock dessa arter i enstaka exemplar, och dessutom klart uttryckta som

ämnade för blandade rabatter. Detta kanske var ytterligare ett uttryck för en experimentell sida hos hovmarskalken med avseende på de enskilda växterna, men det var kanske också ett uttryck för en estetisk uppfattning om kompositionerna. Möjligen var det också en fråga om platsbrist eller ekonomisk återhållsamhet.

Generellt figurerar få namnsorter i Grönsöös växtlistor. Katalogerna erbjöd ett stort utbud av namnsorter av exempelvis tulpan och hyacint. Ändå valde hovmarskalken att prova på kollektioner utan specificerade namn. De valen indikerar att hovmarskalken *inte* var en specialist, och att han inte omfattade en idé om helheten av sina odlingar, utan snarare en idé om att bit för bit "försköna" omgivningarna, så som det långt efter hans död stod i begravningstalet över hans hustru.²²⁶

Med "försköna" i detta sammanhang avsågs sannolikt smycka, pryda, men också förbättra, ordna och öka standarden. Nu skulle hovmarskalken "försköna" sitt Grönsöö, och terrasserna var föremål för hans särskilda intresse.

Huruvida han ansåg, att växterna var valda utifrån terrassernas unika uppbyggnad, utsikt, trädskikt och promenadsystem, är för oss okänt. Det generella intrycket är att nyfikenhet på de nya växterna avgjorde de slutliga valen. Påfallande ofta beställdes fröer och plantor som i kataloger och uppslagsverk angivits som nya för tiden; ofta var de så nya att de presenterades för första gången i supplement och tillägg i de samtida botaniska, systematiska och ofta illustrerade verken.

Frukt och bär på terrasserna

Ytan som hovmarskalken hade att förfoga över för nya odlingar var i praktiken kraftigt begränsad och upptagen av andra, äldre odlingar. Ekonomibyggnader, djurinhägnader, dammar, fruktodlingar, och köksland rymdes redan inom parkanläggningen yttre gränser.

Terrasserna framstår som en av få, kanske den enda, arkitektoniskt gestaltade platsen där hovmarskalken fann spelrum för sina importerade rariteter. Kanske var det därför som både bärbuskar, fruktträd, prydnadsbuskar, prydnadsträd, perenner, annueller, slingerväxter samt lök- och knölväxter skulle planteras på terrasserna.

Ett av de dåtida växtinnehaven på terrasserna som markant skiljer sig från dagens utseende, är inslaget av frukt och bär. I listorna nämns befintliga bigarräer och andra körsbärsträd på och intill terrasserna.

²²⁶ Se tidigare refererat jordfästningstal för hovmarskalkens hustru Ulrika Eleonora von Engeström 1864.

Hovmarskalken spädde på inslaget av frukt och bär genom att planera in de två importerade plantorna av hallonet 'Victoria' på terrasserna. Det är ett sårbart sätt att odla hallon på; två plantor av hallon, som ju är beroende av nya årsskott varje år för att fortleva, ter sig mera som ett sortprov än en regelrätt odling. Att han valde att prova detta hösthallon på terrasserna är en smula förvånande. Hur sorten klarade sig är okänt.

Enligt växtlista VIII skulle dessutom vanlig persika (utan sortangivelse) planteras tillsammans med dvärgmandel i en backslutning på terrasserna. Möjligen var detta ett experiment att odla persika på friland; de andra persikorna hade han rimligen i persikohuset i Lilla fruktträdgården.

Knappa uppgifter om odlingarnas varaktighet och lyckosamhet

Eftersom vi vet så lite om de verkliga odlingsresultaten kan vi inte säga mycket om den praktiska kunskapsnivån. I teorin bör odlingarna ha haft alla förutsättningar att lyckas. Växtlistorna visar att hovmarskalken var väl påläst inför varje växts speciella krav på odlingsförhållandena. Mängder av växter har utförlig notering om odlingskraven i listorna, exempelvis innehåller växtlista III (*Blomsterfrön 1842 hösten från Hamburg*) en noggrann odlingsbeskrivning för alla arter utom en. Avsnittet om hovmarskalkens trädgårdslitteratur visar vilken litteratur han rimligen använde mest för ändamålet. I växtlista II (1842. *Requirerade Växter och frön*) hänvisade han för ett par arters odlingsbetingelser till såväl "katalogen" som "boken".

Växtlistorna ger mycket lite information om hur odlingarna lyckades, med enstaka undantag. I växtlista II antyds problem med *Tigridia pavonia* (påfågelslilja), och möjligen skall omdömet "kingkig" enligt nedan tolkas som att sorgiris, *Iris susiana*, inte lyckats. Men omdömet kan också vara en allmän notering om arten:

fått - - Tigridia pavonia – fri jord och kr. w.– ingen af dessa ha gått till

fått - - Iris – Susiana. kingkig. Svart chatterad med purpur – [stor] bl.

För att möta problemen angav hovmarskalken i växtlista IX hur trädgårdsmästaren skulle maximera chansen att lyckas med denna art, som var så känslig för väta:

Alla Iris. Xiphioides. Su[s]iana. Tuburosa. Sibirica. Bergii och Germanika skola utplanteras på kalljord, då väderlek och årstid medgifva. de skyddas för nattfroste[n] och Su[s]iana äfven för starkt regn samt bör ej planteras alltför soligt. en liten ställning att kunna lägga fönster öfver den bör göras –

Hovmarskalken lämnade inga kända utförligare omdömen om sina odlingar. I stället är det de efterlevande som beskrev dem, främst representerade av Erik von Ehrenheims anteckningar. Han beskrev dock växter som präglades av stora volymer, färg och överväldigande mängdverkan.

4.9 Bevarade växter och odlingar – ett sällsynt arv i vår tid

Som vi har sett låg hovmarskalkens växtodling i framkant av nordeuropeisk prydnadsväxtodling med avseende på växternas nyhetsvärde. Genomgående valde han få eller ett enda exemplar av varje art, och ofta det nyaste och det som i katalogerna är markerat som utmärkande och speciellt. Tyvärr vet vi mycket lite om odlingsresultatet av 1840–42 års ansträngningar. Av de växter som vi säkert vet att hovmarskalken fått eller beställt under perioden 1840–42 syns knappast ett spår i dagens trädgårdsanläggning. Möjligen är de många fyllda snödropparna och den gula buskrosen av sorten 'William's Double Yellow' ett arv från den tiden. I övrigt kan källmaterialets tystnad kring dessa växters fortlevnad tolkas som att odlingarna var kortlivade.

Några av de växter som han importerade blev med tiden vanliga i Sverige och är långt ifrån rariteter idag. Omvänt finns bland de växter som var relativt vanliga under hans tid, ganska många som är ovanliga eller knappt tillgängliga alls i Sverige idag. Skälen till deras nutida sällsynthet växlar. Hovmarskalken importerade också plantor och frön av växter som var sällsynta då, och som är sällsynta idag, eller kanske inte ens identifierade i levande kultur någon stans.

De här skillnaderna gör det spännande och svårt att föreställa oss den situation som rådde under exempelvis 1840-talet och en tid framåt. Därför är det också angeläget att studera tillgängliga källor. I några fall finns på spridda håll i Sverige plantor bevarade, som är dokumenterade från 1800-talet, och i något sällsynt fall 1700-talet. De är dokumenterade antingen som enskild individ eller vegetativt förökad ättling till äldre plantor.

De importerade växterna vid Grönsö var till stor del exklusiviteter för orangeri och växthus. Bland frilandsväxterna fanns många ettåriga och tvååriga växter, och därtill en mängd dahlior och exklusiva liljor. Ingen av dessa växtgrupper utmärker sig för att vara långlivade annat än i undantagsfall.

Växtmaterialet var skört och kompositionerna svåra att bibehålla eftersom de redan från början glesa odlingarna byggde på de enskilda plantindividernas överlevnad och kondition. Mångfalden av växter som samplanterades förefaller inte ha komponerats efter de enskilda arternas växtkrav. Även närbesläktade arter kunde ha helt skilda krav på växtplats

med avseende på exempelvis fuktighet, ljustillgång, näringstillgång, konkurrenstålighet och köld.

Bakgrund till växternas försvinnande

Detaljerna kring skötseln av hovmarskalkens exotiska odlingar är okända. Vi får tills vidare anta, att trädgårdsmästare Lindqvist och övrig trädgårdspersonal var till belåtenhet. Trädgårdsmästaren behöll samma lön under sin tid. En trädgårdsdräng fick ökad lön från och med 1842, vilket sammanfaller med den kanske intensivaste odlingsperioden i hovmarskalkens liv.²²⁷ Efter Johan Lindqvists död i kolera 1853, saknade Grönsö trädgårdsmästare under 1854, 1855 och delar av 1856. Mellan 1856 och 1875 var Gustaf Manheij Grönsös trädgårdsmästare. Under hans tid degenererade växterna. Att det efter hovmarskalkens död 1858 inte fanns någon likasinnad arvtagare inom familjen torde också ha påverkat situationen.

Grönsö uppvisar med sin frånvaro av bevarat material från varmhus och orangeri en vanlig situation kring svenska gods. Kontinuitet, intresse och god vård var förutsättningar för växternas överlevnad, särskilt för kortlivade växter som krävde regelbunden förnygring, exempelvis i form av sticklingar. En annan förutsättning var naturligtvis att växterna var rimligt hårdiga och möjliga att odla. Men även om det fanns goda förutsättningar för exotiska växters överlevnad fanns andra hot. Baldersnäs många orangeriväxter förstördes i en våldsam nattlig brand i orangeriet december 1855.²²⁸

Att sådana här växter skall ha överlevt och dessutom med säkerhet ha dokumenterats från 1800-talet fram till idag är ovanligt.

4.10 Reflektion och sammanfattning

Ur de plant- och frölistor som är bevarade från perioden omkring 1840–42 har flera slutsatser kunnat dras om den tiden odlingar vid Grönsö. Tillsammans med den litteratur och de kataloger som användes, visar de hur växtval, import, komposition och placering av plantorna genomfördes.

Om man föreställer sig listornas alla växter, omvandlade i handling och placerade i varmhus, drivkur, växthus, aprikoshus, krukor och mängder av rabatter, framträder de som en eruption av färg, fylldblommiga varianter, monstruösa mutationer, randiga blommor och väldoft. Prydnadsträd, frukt

²²⁷ Uppgift i *Aflöningslista för Trädgårdsmästare & drängar från 1820-1922*. Sammanställning i kartong GRÖNSÖ Handlingar ang. fruktträdgården G 28. Grönsö gårdsarkiv.

²²⁸ *Blomsterminnen* 1999, s. VII–VIII.

och bär, lökväxter och klättrväxter skulle rymmas och inkorporeras på en relativt liten yta, främst terrasserna.

Listornas nedtecknade odlingsråd om sådd och vidare skötsel visar att många växter ansågs ha relativt stora krav på både jord, sådjup, skolning, vattning och slutlig växtplats. En del av de ambitiösa råden kan ha bottnat i, att den tidens grobarhet hos fröna inte var lika hög som i dagens moderna förädling. Andra anmärkningsvärt skraddarsydda råd kan ha berott på, att växten ansågs antogs vara mera svårodlad än den faktiskt var. Ett sådant exempel kan vara jättebalsaminen.

Hovmarskalkens val att välja nytt och exklusivt indikerar en nyfikenhet på det allra senaste och en ”smak”, styrd av fashionation inför botaniska märkligheter och ett sinne för exklusiviteter. Någon personlig stil går inte att utläsa ur materialet. Det personliga ligger möjligen i att han över huvud taget valde att utöva trädgårdsodling, vilket förvisso var relativt vanligt bland högreståndsmänniskor men naturligtvis inte självklart. Han ägde förmågan att i tanken omvandla finstilta kataloger till planer på färgrika planteringar.

Av listorna kan man möjligen se vilka växtsläkten som vunnit särskilt intresse hos hovmarskalken, exempelvis lupiner, rosor och liljor. Generellt illustrerar listorna dock en beställare som nyfiket provade ett brett och exklusivt utvalt sortiment, där mångfald och nyhetsvärde var långt viktigare än särintressen. Det vore förvånande, om hittills okända källor i framtiden visade att hovmarskalken faktiskt var en utpräglad kameliaälskare eller liljekännare.

Hovmarskalken rörde sig möjligen bara med svensk och tysk litteratur inom trädgårdsodling. Influenser från Storbritannien kan ha nått honom den vägen. Som referens till Grönsöös odlingar har Loudons ”The Gardenesque Style” diskuterats. Loudons resonemang om den önskvärda, uppenbart designade anläggningen skiljer sig delvis från svensk trädgårdslitteratur vid denna tid, exemplifierad av Magnus af Pontins artikel ”Trädgårds-aestetik. Trädgårdsodlingen, betraktad såsom föremål för skön konst” i *Svenska Trädgårds-Föreningens Års-skrift* 1834.²²⁹ Men gemensamma drag finns, och ett av dessa är uppskattningen av den mängd exotiska växtarter som norra Europa med framgång importerade vid denna tid.

Något djupare botaniskt intresse går inte att säkert utläsa ut växtlistornas sortiment. Snarare anslöt sig hovmarskalken till tidens amatörer inom olika områden, där man intensivt ägnade sig åt något intresse utifrån begränsade, men nog så imponerande, kunskaper. Oavsett om intresset för de importerade exotiska växterna och orangeriets rariteter var en kortlivad vurm

²²⁹ s. 103–116.

eller inte, så framstår hovmarskalkens intresse för trädgårdsodling som helhet som stort och äkta. Han förefaller ha gjort skäl för sitt interna epitet "Blomsterfursten".

Med undantag av en beställning av 38 pimpinellrosor samt en del lök- och knölväxter beställda i tvåsiffriga tal, så beställdes plantorna genomgående i ett fåtal exemplar, ofta bara en eller två plantor. Skälen till detta kan vara flera: utrymmesbrist, gestalningsmässiga idéer eller ekonomiska skäl. Att en viss utrymmesbrist rådde på terrasserna framgår av listorna. Av listorna framgår också, att rabatterna skulle fyllas av många olika slags växter bredvid varandra, vilket naturligtvis var en medveten önskan och gestaltningsidé. På flera ställen skulle olika taxa inom samma släkte eller samma typ av växtgrupp samlas, likt en kollektion. Denna typ av plantering medförde stor risk för "luckbildning" i kompositionen, eftersom de enskilda plant-individerna hade en stor roll i helheten. Om en växt misslyckades eller hade blommat över, bör intrycket ha varit ganska kalt. Men rabatternas syfte var sannolikt i hög grad att kunna studera, och visa upp, exklusiviteter.

Eftervärlden

För eftervärlden blev hovmarskalken bland annat ihågkommen för sitt intresse för odling av frukt under glas. Eftersom växthus och orangeri sedan länge är borta, är den typen av odling helt borta från Grönsö idag.

Många av de arter och kultivarer som odlades av hovmarskalken var skötselkrävande och beroende av särskilda åtgärder för sin överlevnad. De ettåriga och tvååriga växterna är beroende av full kontinuitet för att klara sig. Även i intensiv odling kräver de påpasslig förökning via sticklingar eller utvalda frön för att fortleva. Krukodlade växters rotsystem var beroende av regelbunden tillsyn eftersom den begränsade jordvolymen och plantans uphöjda läge utsatte plantan för påfrestningar. Rotfasta plantor kunde ha större chanser till överlevnad under utsatta perioder.

En del av de växter som importerades, hade säkert bättre lycka i något sydligare klimat än det svenska. Exempelvis provade hovmarskalken hallon ('Victoria') som var känd för sin sena fruktgivning på hösten; likaså beställde han ett plommon (Coe's Fine Late Red), känt för sin sena mognad långt in på hösten.

Eftersom vidmakthållandet av den här typen av växter generellt är svår, är de sällan eller aldrig bevarade i odling vid svenska gods. I fallet Grönsö, där prydnadsväxter från hovmarskalkens tid helt eller nästan helt saknas, är växtlistorna från perioden 1840–42, tillsammans med Erik von Ehrenheims anteckningar från barndomen, viktiga källor till kunskap om odlingarna vid denna tid.

Framtida studier av svenska herresätens gårdsarkiv kommer liksom i fallet Grönsöö att flytta bak introduktionsdatumet för många kulturväxter i Sverige. Eftersom hovmarskalken ofta beställde material som noterats som nyhet hos leverantörerna kan Grönsöö tillsammans med andra gods visa hur de under en period låg i den hortikulturella framkanten, sett i ett europeiskt perspektiv. Detta var möjligt tack vare goda kontakter med utländska fröfirmor som var snabba att introducera och saluföra växter som det hortikulturella Sverige dittills inte upplevt.

4.11 Hovmarskalkens växtval i bilder

I följande bildavsnitt presenteras några av de växter som figurerar i Grönsöös växtlistor. Syftet är att illustrera något av den artspridning och rikedom i färg och form som hovmarskalken utgick ifrån då han beställde sina växter.

En del av de växtarter som odlades vid Grönsöö har jag själv odlat under säsongerna 2006–2008. Syftet har varit att med den egna odlingen komma hovmarskalkens idéer och material så nära som möjligt. Att följa plantornas utveckling från frö och lök till fullstor planta har gett lärdomar om växternas odlingsegenskaper och karaktär. En strävan har också varit att förstå vilka svårigheter som kan ha mött odlaren, och vilka egenskaper som kan ha bidragit till växtens försvinnande på marknaden.

En del växter har inte varit möjligt att hitta; andra har jag fått hjälp att finna i levande kultur eller på fotografi genom hjälpsamma människor. Trädgårdsentusiaster från olika världsdelar har delat med sig av sina kunskaper i brev och e-post. Somliga har på eget initiativ sänt mig fröer och lökar utan någon ersättning. Andra har sänt mig diabilder och digitala bilder med publiceringstillstånd eller erbjudit mig att besöka deras privata odlingar som varit av intresse för mig. Jag kan inte nog understryka vikten av denna hjälp. Kunskapen idag finns utspridd dels inom den vetenskapliga världen, men i hög grad även hos trädgårdsamatörer, som med sin hängivenhet och praktiska erfarenhet i själva verket har blivit experter.

Flera faktorer har varit avgörande i urvalet av de växter som presenteras här. Intresset har främst, men inte enbart, riktats mot växter som är ovanliga i svensk kultur. Med ovanliga menar jag växter som sällan eller aldrig ses i modern trädgårdslitteratur eller på annat sätt finns tillgängliga för den vanlige odlaren. Vidare har vissa växtgrupper som är särskilt framträdande i hovmarskalkens växtlistor fått utrymme. Därför har bland annat de liljeväxter som omnämns i växtlistorna inom släktena *Lilium* och *Fritillaria* ägnats tid.

Tillgång till frö, fotografier eller illustrationer har varit helt avgörande för urvalet av växter som presenteras. Vedartade växter har uteslutits ur egen

odling på grund av alltför lång utvecklingstid. Fotografierna visas i grupper, där liljorna är samlade för sig, ettåriga växter för sig, perenner för sig samt övriga lök- och knölväxter för sig.

Frågan om vissa växter över huvud taget existerar i levande kultur har ställts om och om igen. I några fall har jag inte kunnat hitta någon person eller litteratur som noterat växtens existens i modern tid. Helt säkert kan jag dock aldrig vara på att en kultivar är utdöd. Om växten har tappat det äldre namnet blir identifikationen ett grannlaga botaniskt arbete som går utanför denna avhandlings arbete. Jag har dock i de nämnda fallen inte heller stött på någon kultivar som under annat namn skulle kunna vara de växter jag sökt.

Metoden har varit att med kännedom om växtens äldre och yngre svenska och vetenskapliga namn söka i allt vidare cirklar när växten inte återfunnits i aktuella kataloger eller modern litteratur. Det har innefattat många kontakter med organisationer, specialiserade sällskap, privatpersoner, frö- och plantfirmor och botaniska trädgårdar. En allt mera datoriserad värld har underlättat sökandet, där websidor gett värdefulla tips och kontakter. Kontakter som givit avgörande resultat redovisas vid varje enskild växt.

Trumpetlilja, drottninglilja och tigerlilja

Bild 1. Trumpetlilja (*Lilium longiflorum* Thunb.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Ofta använd som snittblomma. Utbredning: S Japan, Ryukyu-öarna, Taiwan. Foto: Anna Tandre 11 augusti 2007. Egen odling i kruka.

Växtlista IV förtecknar två lökar av trumpetlilja 1842, köpta från James Booth & Söhne, och två lökar samma år från firman J. G. Booth & Co. Trumpetliljans vita, utåtställda och väluktande blommor är lämpliga egenskaper för en snittblomma. Idag förekommer den i flera varianter, och syns ofta i blomsterarrangemang och i blomsterhandeln. Den är något ömtålig, men förvånande nog är den i Grönsöös växtlista II noterad som frilandsväxt. Kanske var rekommendationerna hämtade ur utländsk litteratur med sydligare breddgrader i åtanke. Sannolikt var trumpetliljorna ämnade för dahlia- och liljerabatten längs huvudbyggnadens långsida. I jämförelse med den andra vita liljan – madonnaliljan – är trumpetliljan stel i form och uttryck. Medan den resliga madonnaliljans blomkalk påminner om siden, liknar trumpetliljans blomma ett glänsande tjockt papper som lyser mot ett intensivt grönt och stadigt bladverk.

Bild 2. Drottninglilja (*Lilium superbum* L.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute, snitt, rumsväxt. Utbredning: Ö USA. Foto: Anna Tandre 11 juli 2007. Bambulunden i Göteborgs botaniska trädgård.

Växtlista IV förtecknar en lök av drottninglilja 1842, levererad av James Booth & Söhne. Två lökar köptes samma år från J. G. Booth & Co. Drottningliljan föredrar fuktighetshållande jord. Där den trivs når den långt över manshöjd. Som dess vetenskapliga namn *superbum* antyder, är den imposant. Höjden och dess krav på växtplats lär dock ha gjort den svår att kombinera med flertalet andra liljor som figurerar i Grönsöös växtlistor. Det framgår inte var hovmarskalken placerade sina drottningliljor, men den var sannolikt avsedd för den långa liljerabatten längs huvudbyggnaden.

Bild 3. Tigerlilja (*Lilium lancifolium* Thunb.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute. Utbredningsområde: NÖ Asien, Japan. Foto: Anna Tandre 25 augusti 2007. Sunne.

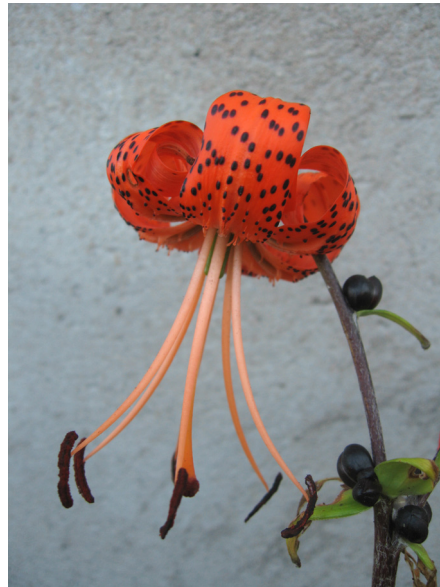
Med sitt äldre namn '*Lilium tigrinum*' figurerar tigerliljan i Grönsöös växtlistor II och IV. Den skulle planteras på friland, men förefaller ha bedömts som ömtålig, enligt en anteckning om täckning. Tigerliljan är dock livskraftig och bör inte ha skapat några odlingsbekymmer. Många av Grönsös liljor beställdes i få exemplar. Av tigerliljan beställdes sex exemplar, vilket är fler än för de flesta andra liljor som noterats med antal. Långt senare, då Olle Piehls blomstergård genomfördes 1925, föreslog Piehl stor tigerlilja (*L. tigrinum* var. *splendens* (Van Houtte) W.A. Matthews), som är en kraftigare typ av tigerlilja. Där växer den idag, i delvis nyskapade rabatter. Av de vanliga tigerliljorna som hovmarskalken beställde finns däremot inga spår.

1.

2.

3.

Korall-lilja, kungsängslilja och svart klocklilja

Bild 4. Korall-lilja (*Lilium pumilum* DC). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute. Utbredning: NÖ Asien. Liljan på bilden odlades i en privat trädgård i Zvolen, Slovakien. Foto: Vladimír Je ovič, Zvolen maj 2007. Med vänligt publiceringstillstånd.

1842 rekvirerades korall-liljan under sitt äldre namn *Lilium tenuifolium* till Grönsö. Den levererades detta år i ett enda exemplar från James Booth & Söhne enligt växtlista IV. Korall-liljan har röd turbanformad blomma på en nätt och låg stängel. Den var sannolikt avsedd att ingå i hovmarskalkens lilje- och dahliarabatt längs huvudbyggnaden.

Bild 5. Kungsängslilja, röd och vit form (*Fritillaria meleagris* L.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute. Utbredning: C och S Europa. Foto: Anna Tandre 13 maj 2001. Kungsängen, Uppsala.

Kungsängsliljan har odlats i Sverige åtminstone sedan 1600-talet. På växtlista IV, som förtecknar ankomna lökar och rötter 1842, står kungsängsliljan antecknad som röd respektive röd och vit kronlilja. Dessa kom från Uppsala. Sannolikt grävdes lökarna upp på Kungsängen utanför Uppsala där de växer i tusental, naturaliserade sedan lång tid tillbaka. Grönsö's kungsängsliljor noterades i två olika insamlingar eller leveranser; i den ena omgången ingick endast den röda formen, alltså den schackrutiga, vanliga purpurroda mönstringen. I den andra ingick både den röda och den vita formen. Det framgår inte av växtlistorna var hovmarskalken tänkte ha sina kungsängsliljor. Arten har inte påträffats vid Grönsö idag, och har heller inte omnämnts i tidigare beskrivningar av Grönsö.

Bild 6. Svart klocklilja (*Fritillaria camschatcensis* (L.) Ker Gawl.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute. Utbredning: NV Nordamerika, NÖ Asien, Japan. Foto: Anna Tandre 20 maj 2007, Stadsparken i Uppsala.

Svart klocklilja, i äldre litteratur ibland kallad saranalilja, har purpursvarta klockor på en stjälk av varierande höjd. Under sitt äldre släktnamn *Lilium* är svart klocklilja noterad i växtlistorna II och VIII. Den är markerad som krukväxt. På hösten 1842 hade den enligt lista VIII levererats i sammanlagt fyra exemplar, två från var och en av firmorna Booth i Hamburg. Enligt hovmarskalkens föreskrifter till trädgårdsmästaren skulle den "utslås" på rabatterna närmast huvudbyggnaden när nattfrosten var förbi, vilket tyder på att man förvarade plantorna i kruka inomhus över vintern och planterade ut dem, alternativt sänkte hela kukan, i rabattjord under växtsäsongen. Sannolikt var den avsedd för dahlia- och liljerabatten längs huvudbyggnaden. Svart klocklilja trivs i mullrik, fuktighetshållande jord, gärna i halvskugga, och lär därför ha lidit av det gassande och dränerade läget längs Grönsö's huvudbyggnad. Första nordiska uppgift om svart klocklilja i Lange (1999) är 1867, vilket indikerar att den inte var spridd i nordisk odling omkring 1842 då den fanns vid Grönsö.

4.

5.

6.

'Lilium atrosanguineum'

Bild 7. Illustration av 'Lilium elegans atrosanguineum' i Yokohama Nurserys katalog Lilies of Japan 1907.

Denna japanska lilja introducerades till Europa under 1830-talet. Den har under årens lopp haft många namn. Den förefaller vara utdöd idag.

7.

Turbanlilja och madonnalilja

Bild 8-9. Turbanlilja (*Lilium chalcedonicum* L.). *Liliaceae*. Användning: Prydnad ute. Utbredning: S Albanien, Grekland. Foto: Anna Tandre 30 juli 2007. Privat trädgård, Uppland.

Växtlista IV över blomsterlökar och rötter november 1842 förtecknar sammanlagt sex turbanliljor, fördelade på 1840 och 1842 och inköpta från James Booth & Söhne och J. G. Booth & Co. Växtlista VIII visar, att turbanliljan skulle användas i dahlia- och liljerabatten längs huvudbygganden. Blommans färg och yta påminner om ljusrött lack. Bladen är dekorativa med karaktäristiska vita kanter. Turbanliljan är ovanlig i svensk kultur. Den tillhör inte de mera lättodlade arterna. Arten finns normalt i Göteborgs botaniska trädgård men blommade inte säsongen 2007. Torsten Eriksson, forskare och botanist vid Bergianska trädgården i Stockholm, tipsade mig om ett eget exemplar av liljan, vilken visas på bilderna 8 och 9. Detta exemplar härrör från en vildinsamling i Grekland och odlas nu i halvskugga i ett klippigt område i Uppland.ⁱ TACK till Torsten Eriksson som möjliggjorde mötet med turbanliljan!

Bild 10. Madonnalilja (*Lilium candidum* L.). *Liliaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Prydnad ute. Utbredning: Ö Medelhavsområdet, SV Asien. Foto: Anna Tandre 24 juli 2007. Egen odling, Sunne.

Madonnaliljan är en av trädgårdsvärldens mest omtyckta och betydelsefulla arter. Den figurerar sedan medeltiden i nordisk litteratur och har haft stor betydelse som religiös symbol, konstnärsmotiv och prydnadsväxt. Den har också använts inom örtmedicinen.

I Norge fanns madonnaliljan i odling åtminstone år 1598; i Sverige växte den i Olof Rudbecks botaniska trädgård i Uppsala och är noterad i hans *Catalogus plantarum* (1658) och framåt. Arten är dock inte noterad som införd i landet av Rudbeck själv.ⁱⁱ Som prydnadsväxt var den länge den enda vita liljan i europeisk odling, och den kunde därför ensam i flera sekler benämnas 'vit lilja' i litteraturen. Epitetet madonnalilja fick den först på 1800-talet efter att andra vitblommande liljearter introducerats. Den ses idag ganska sällan, kanske mest beroende på en viss nyckfullhet i uppträdandet. Madonnalilja har genom århundraden odlats i flera olika avvikande former, varav den monstreuösa 'Plenum'-formen har visat sig vara bland de mera långlivade. I Grönsöös växtlistor är den vanliga madonnaliljan inte nämnd, sannolikt därför att den redan fanns vid Grönsöö och inte behövde importeras. I listorna noteras bara den monstreuösa varianten. Att hovmarskalken hade mängder av vanliga vita liljor framgår dock av Erik von Ehrenheims minnen, och 'hvita liljor' står också antecknat på skissen över hovmarskalkens lilje- och dahliarabatt, av vilka flertalet torde ha avsett madonnalilja.

8.

9.

10.

Monstruös madonnalilja

Bild 11. Madonnalilja, monstruös. (*Lilium candidum* 'Plenum') *Liliaceae*. Foto: Daniel Hinkley ca 2005, fotografiet taget i hans trädgård i Windcliff, Indianola, WA.

I Grönsöös växtlistor I och IV noteras dubbla vita liljor, som egentligen är en monstruös form av madonnalilja. 1840 hade fyra lökar anlänt till Grönsöö. I James Booth & Söhnes katalog 1840 var prisskillnaden liten mellan den vanliga madonnaliljan och den monstruösa varianten; en stor blombar lök av arten kostade 5 shilling och den monstruösa varianten 7 shilling. 1842 var prisskillnaden endast en shilling. Det låga priset indikerar att den var vanligt förekommande.

Äldre plantkataloger visar att den kan ha varit i svensk odling redan 1666 eller tidigare.ⁱⁱⁱ Den ”dubbla” vita liljan förekom i handeln under hela 1800-talet. Troligen var de vanliga ännu en bit in på 1900-talet. Hubert B. Drysdale Woodcock & William Thomas Stearn (DWS) presenterar den som 'L. candidum var. plenum' i *Lilies of the World* (1950, s. 184), men säger inget om att den skulle vara på utdöende. Själva utseendet liknas vid en madonnalilja som löpt amok, en monstruositet som på botanistspråk kallas petalomania eller pleiotaxy. Blommans centrum, som i normalt kan bilda en frökapsel, är i den monstruösa varianten utdragen i ett långt skott, överlappat med mängder av blomblad (petals) som formar sig till ett slags knopp längst ut, vilket ger plantan en märklig, ostädad effekt. Dessa ”blommor” saknar den vanliga madonnaliljans doft. Varianten beskrivs som stabil; den behåller sina monstruösa egenskaper utan att återfalla till den normala blomtypen. För att riktigt poängtera dess meningslöshet liknar DWS den vid en ”congenital idiot”. Liksom förvånat konstaterar de, att den har odlats under lång tid.

Någon gång kring 1900-talets mitt var den dock på stark tillbakagång, och under andra halvan av seklet är den borta från litteraturen. Sven Gréen omnämnde den först i *Liljor* (1945, s. 66f) men uteslöt den i boken *Äkta liljor* (1980). Patrick M. Syngé utgick från att den var försvunnen då han skrev följande i *Lilies. A Revision of Elwes' Monograph of the Genus Lilium and its Supplements* (1980, s. 25): ”We need not regret the loss from general cultivation of the double-flowered form known as var. plenum or var. monstrosum. From its picture it looked more like a poor kniphofia than a lily.” I David Stuarts och James Sutherlands *Plants from the Past* (1987, s. 169–170) konstateras, att en dubbel madonnalilja måste ha överlevt till den Victorianska perioden i England, eftersom de funnit den omnämnd i en köpes-annons från 1871, men själva hade de aldrig stött på den. Helt utdöd var den emellertid inte. Den saluförs idag av den brittiska plantskolan Monksilver Nursery, där Joe Sharman meddelar att hans planter kommer från en kollektion som är ”original” och därför stammar från de lökar som blommade för flera hundra år sedan. ”Plantsmen kept it alive and also a secret. So far as I know, before I got it, there was only one person keeping it alive”, meddelar Sharman.^{iv}

11.

Monstruös madonnalilja och fylld madonnalilja 'Bratislava'

Bild 12. Svart-vit illustration av monstruös madonnalilja, 'Giglio confiore foglioso piramidale' i [Jacobi Zanonii] *Rariorum Stirpium Historia* (1742), bild 105. Tillhörande beskrivning på s. 143. Repro: UUB 2006.

En tidig och detaljerad beskrivning av den monstruösa madonnaliljan finns i den italienska botanikern Giacomo Zanonis (1615–1682) *Rariorum Stirpium Historia* (Sällsyntare växters beskrivning). Verket utkom i utvidgad och latiniserad upplaga 1742 genom Gaetano Lorenzo Monti (Montius), efter Zanonis tidigare verk *Istoria botanica* (1675). Beskrivningen återges i sin helhet nedan, i översättning från latin.^v

Kanadensisk lilja med många ofullständiga och oregelbundna vita blommor.

Denna lilja, fastän av Morrison kallad "kanadensisk", tror jag inte bör skiljas från den vanliga, utom p.g.a. sina monstruösa blommor, som den frambär så missformade och förvridna att de tycks förlora nästan all karaktär av blommor. För övrigt uppvisar varken den stora fjälliga löken eller den höga stängeln eller bladens storlek eller form eller deras placering någon skillnad. Själva blommorna sitter högst upp, om man nu överhuvudtaget kan kalla dem blommor; de består inte som hos den vanliga liljan (*Lilium vulgare*) av sex stora kronblad utan av många vita, smala som sitter på ett litet rör utdraget på längden. Den har inga ståndare eller pistiller eller fruktämnen och den saknar fullständigt doft. Av allt detta framgår utan tvivel att detta slags lilja från början uppstått av en tillfällig och skadlig mutation av den vanliga (liljan). Och det finns de som kallar den Liljan med fulla blommor, enligt min mening med orätt, ty fulla blommor, även om de består av väldigt många kronblad, brukar likväl inte, så som den här liljans blommor, avvika från den gamla karaktären (eg. vanan) och formen.

Denna liljeart eller snarare varietet fick Zanonius av Sicinius Orettus, medborgare i Bologna, av mycket fin familj, som med framgång i många år utövade läkekonsten i sin hemstad och som tillhörde stadens universitetslärarkollegium. Aldrig sedan dess har, såvitt jag vet, lökarnas avkomma upphört att spridas, och den odlas fortfarande i vår tid tillsammans med andra liljor, och den blommar i juni månad.

Bild 13. Madonnalilja 'Bratislava' (*Lilium candidum* 'Bratislava'). *Liliaceae*. Foto: Vladimír Jezovic 29 juni 2006 i växthus, Zvolen, Slovakien. Med vänligt publiceringstillstånd.

Som redan framgått associeras den monstruösa madonnaliljans latinska epitet 'Plenum' och den äldre motsvarigheten 'flore pleno' till dubbling av antalet kronblad där blommans karaktär i övrigt är densamma som hos arten. Bland madonnaliljorna existerar en sådan dubbelblommig variant, som ur botanisk synvinkel kunde förväntas heta 'Plenum'. Den har i stället fått namn efter den ort där den först upptäcktes – Bratislava. 'Bratislava' har funnits i kultur i några decennier. Den uppkom i liljeodlaren Mr J. Hajdus odlingar i Bratislava, dåvarande Tjeckoslovakien. Liljan är livskraftig och uppträder stabilt med avseende på fylldblommigheten. Mr Hajdu registrerade den i RHS 1983.^{vi} Liljekännaren Vladimír Jezovic, som odlar den, menar att den lär vara spontant uppkommen och inte resultatet av ett odlingsprogram.^{vii}

12.

13.

Monstruös madonnalilja, illustration från 1600-talets mitt

Bild 14. Monstruös madonnalilja (*Lilium candidum* 'Plenum'). Illustration ur planschverket *Gottorfer Codex*, utfört någon gång mellan 1649 och 1659 av Johannes (Hans) Simon Holtzbecker (före 1649-1671). Gouache på pergament. Inventarienummer KKSgb2947/82. Statens Museum for Kunst, Köpenhamn. Med publiceringstillstånd.

Den monstruösa madonnaliljan har trots sin relativa vanlighet i kultur blivit märkligt ratad som bildmotiv. Medan den vanliga madonnaliljan ses tecknad och fotograferad i mängder av hortikulturella och konstnärliga sammanhang, har dess monstruösa variant inte lockat till dokumentation. Eftersom den vanliga madonnaliljan har haft både religiös och konstnärlig betydelse och laddning med sin vita, väldoftande och sidenliknande uppenbarelse, så framstår dess monstruösa och doftlösa variant som extra oskön. Sven Gréen (1945, s. 66f) var bara en av många författare som påpekade fulheten hos denna fetslagna madonnalilja. Som kuriositet har den dock lockat och fångslat i flera hundra år. Ett av få verk där den är avbildad, dessutom i färg, är *Gottorfer Codex* från 1600-talets mitt. Illustrationen kommer från det stora botaniska planschverket *Gottorfer Codex* utfört under 1600-talets mitt. Man trodde länge att verket utförts av Maria Sibylla Merian men det tillskrivs nu Johannes (Hans) Simon Holtzbecker (före 1649-1671). Verket kom som krigsbyte till Danmark 1749 och innehåller illustrationer över den stora trädgården i Gottorf. Det förvaras nu vid Statens Museum for Kunst i Danmark.

Trots många författares varningar om anskrämligt utseende har människor fortsatt att odla denna madonnalilja. Någon gång har den också hamnat på bild. Ett sällsynt fotografi av den finns i *Revue Horticole* (1901), där man ägnar den monstruösa liljan uppmärksamhet i artikeln "Le Lis Blanc Double" (s. 437f). Detta är också en av få källor, där skribenten uppmuntrar till fortsatt odling med hänvisning till dess dekorativa och annorlunda effekt. Man beskriver där också ingående själva fenomenet och blommans botaniska uppbyggnad. Man påpekar att en del av de synonyma namn som den fått, passar mindre bra med tanke på den långtgående transformation som den normala blomman genomgått i denna variant. Namnet '*Lilium candidum flore pleno*' (Le Lis blanc double) associerar till en mindre transformation med en dubbel uppsättning kronblad som enda avvikelse från arten. I stället, menade författaren, passade synonymen '*Lilium candidum spicatum Hort.*' (Lis à fleurs en épis) bättre, eftersom madonnaliljans monstruösa variant är smal och utdragen. Författaren nämner också det synonyma namnet '*L. c. monstrosum Hort.*'. Även J. F. Schouw ger den epitetet '*monstrosum*' i sin förteckning 1849 över blomster-teckningarna i *Gottorfer Codex*.^{viii}

Bilden bortplockad då tillståndet endast gäller tryck

Stjärnlilja, nejlikglim, violverbena och blåvinda

Bild 15. Stjärnlilja. *Lilium concolor* Salisb. *Liliaceae*. Prydnad utomhus. Utbredning: C och SV Kina. Liljan på fotografiet odlades i Wageningen, Nederländerna. Foto: Jaap M. van Tuyl, Wageningen. Med vänligt publiceringstillstånd.

Enligt växtlistan II rekvirerades stjärnliljan 1842 från någon av firmorna Booth. Den var markerad som krukväxt. Det är oklart om den levererades. I konkurrensen från en del andra rekvirerade liljearter torde stjärnliljan ha varit bland de minst spektakulära. Så vitt den levererades lär den ha varit tidig i nordisk odling, Lange (1999) uppger 1861 som tidigaste notering, då saluförd enligt katalog.

Bild 16. Nejlikglim (*Eudianthe coeli-rosa* (L.) Rchb.). *Caryophyllaceae*. Ettårig ört. Prydnad ute. Utbredning: V Medelhavsområdet. Foto: Anna Tandre 23 juli 2007. Egen odling.

Enligt rabattskissen (växtlista X) skulle dahlior och liljor kantas av nejlikglim, verbena och blåvinda.

Bild 17. Blåvinda (*Convolvulus tricolor* L.). *Convolvulaceae*. Ettårig ört. Utbredning: Madeira, Kanarieöarna, Medelhavsområdet. Foto: Anna Tandre 22 juli 2007. Egen odling.

Bild 18. Violverbena (*Verbena venosa* Spreng.). *Verbenaceae*. Flerårig ört, oftast odlad som ettårig. Prydnad ute. Utbredning: SÖ Sydamerika. Foto: Anna Tandre 5 augusti 2007. Egen odling.

15.

16.

17.

18.

'Lavatera flava'

Ett av få växtnamn i Grönsöös växtlistor som inte förekommer i någon av de studerade tyska katalogerna är 'Lavatera flava'. Den finns med på växtlista VII som förtecknar befintliga blomsterväxter vid Grönsöö. Vilket taxon som avses är inte helt klart, men högst sannolikt var det den italienska arten *Lavatera agrigentina* Tineo, syn. *Lavatera triloba* ssp. *agrigentina* (Tineo) Fernandes. Denna växer endemiskt på Sicilien och i Kalabrien. Jag har inte kunnat påvisa den i svensk kultur idag. Ett mycket närstående taxon som i vissa källor räknas som samma taxon som *Lavatera triloba* ssp. *agrigentina* är den växt som avbildas som 'Lavatera flava' i Desfontaines *Flora Atlantica* II (1798) nr. 172. (se bild 22, herbarieexemplar). Plantan uppges ha växt på kulturmark vid staden Mascar, alltså Mascara i västra Algeriet. Denna nordafrikanska växt uppges i Feddes Repert. 74:19 (1967) vara densamma som *Lavatera triloba* ssp. *triloba* forma *flava* (Desf.) R. Fernandes. Det är således två mycket närstående taxa.

Den samtida hortikulturella litteraturen tycks ha blandat ihop de italienska respektive nordafrikanska ursprungen. I *Sweet's Hortus Britannicus* (1827, s. 49f) nämns 'Lavatera flava DC' som gulblommande, perenn och introducerad till Storbritannien från Sicilien 1823. Sweet refererar till Desfontaines *Flora Atlantica* II.

I *Loudon's Hortus Britannicus* (1830, s. 287) nämns 'Lavatera flava Desf.' som gul, perenn och introducerad från Sicilien 1818. Även här refereras till Desfontaines *Flora Atlantica* II. Plantan uppges kunna reproduceras via delning. I *Paxton's Botanical Dictionary* (1849, s. 180) nämns likartade uppgifter som av Loudon (1830) men med skillnaden att plantan skulle vara årlig. En svensk referens är Johan Peter Wennströms *Handbok i Blomsterkulturen 1 för Fruntimmer* (1831) där Wennström beskriver 'Lavatera flava' med ursprung i Afrika och med stora, gula vackra blommor. Enligt honom skulle den reproduceras med frö. Wennström säger dock inget om artens förekomst i Sverige. Att *Lavatera agrigentina* Tineo fanns i Sverige vid denna tid står klart eftersom Tineo själv vidarebefordrat herbarieexemplar som nu finns i Naturhistoriska Riksmuseets samlingar.

Bild 19–20. *Lavatera agrigentina* Tineo, syn. *Lavatera triloba* ssp. *agrigentina* (Tineo) Fernandes. Malvaceae. Utbredning: Sicilien, Kalabrien. Foto: Botanist Dr. Antonino La Mantia 29 maj 2004, Torre Salsa Nature Reserve nära Agrigentino, Sicilien.

TACK till Antonino La Mantia för vänligt publiceringstillstånd av fotografierna!

Bild 21 'Lavatera flava' i Desfontaines *Flora Atlantica* II, nr. 172.

Bild 22. 'Lavatera flava Desf.' Insamlat exemplar 1936 i Lalla Magnia, Algeriet. Naturhistoriska Riksmuseet, Stockholm.

19.

20.

21.

22.

Sumphibiskus, underart

Bild 23–25. *Hibiscus palustris* L., syn. *Hibiscus moscheutos* L. ssp. *palustris* (L.) R.T. Clausen. *Malvaceae*. Ursprung: Ö Nordamerika till Ohio och Indiana. Foto: Anna Tandré 2008, (knopp 8 juni; blomma 9 juni; planta 25 juni).

Enligt Grönsöös växtlista II hade frö till '*Hibiscus palustris*' levererats 1842. Detta taxon salufördes av de bägge Boothska firmorna, dels som perenna plantor för utomhusplantering, dels som frö. Enligt frökatalogen tillhörde den de växter som var antingen tvååriga eller som skulle blomma först andra året. *Hibiscus palustris* var en av många malva-växter som beställdes till Grönsöö. De egenskaper som lockade hovmarskalken von Ehrenheim att beställa just denna växt var kanske att den uppgavs kunna växa som perenn utomhus till skillnad från en del andra ömtåligare släktingar. Men ett eventuellt försök kan ha blivit en besvikelse. I Edwards's *Botanical Register* 1831 (vol. 17., nr. 1463) uppges att den var ovanlig i kultur i Storbritannien trots tidig introduktion. Orsaken var att den sällan eller aldrig blommade på friland, även om själva plantan var hårdig.

Plantan på fotografierna odlades inomhus och blev ca 1,8 meter hög. Växten ger med sin reslighet ett kraftfullt intryck, med stora blad och kraftfullt rosa blommor. Plantan gick från sådd till blom på lite drygt fyra månader.

'*Hibiscus palustris*' från Nordamerika förekommer i äldre svensk och i nutida utländsk litteratur, men inte i SKUD 080914. Dess taxonomiska hemvist har varit omtvistad. Somliga har räknat den som egen art, andra har räknat den som underart till arten sumphibiskus (*Hibiscus moscheutos* L.). Plantan på bilderna kommer från frö till '*Hibiscus palustris*', saluförda av den engelska fröfirman Chiltern Seeds, som uppger att fröna kommer från en italiensk odlare och fröleverantör.

Linné beskrev '*Hibiscus palustris*' i *Species Plantarum* 1753 (vol. II, s. 693f). Några år senare, 1759, uppges den ha introducerats i brittisk odling (*Paxton's Botanical Dictionary*, 1949, s. 159). Den har ibland förekommit under namnet *Hibiscus moscheutos* L. ssp. *palustris* (L.) R.T. Clausen, efter Clausens förslag i *Checklist of the Vascular Plants of the Cayuga Quadrangle 42°-43° N., 76°-77° W* (1949, s. 8, 20). Förslaget var inte nytt, Clausen hänvisar till Torrey and Grey i *Flora N. Amer.* 1: 237, (1838). Parallellt har det äldre namnet använts. I New York Botanical Gardens *Wild Flowers of the United States*, (vol. 2 *The Southeastern States* 1967, s. 198) beskrivs *Hibiscus palustris* och *Hibiscus moscheutos* som två skilda taxa, bägge benämnda 'Rose-Mallow' or 'Swamp-Rose'. Deras nära släktskap påtalas, liksom förekommande förslag om att de egentligen är två grupper inom samma art. '*Hibiscus palustris*' uppges ha proportionellt sett bredare blad än den andra, och dess blommor beskrivs som vanligen rosa, men ibland purpurfärgade eller vita. *H. moscheutos* uppges ha större blommor som ofta är crème-vita med mörkt centrum. De medföljande bilderna korrelerar väl till beskrivningen. I RHS Horticultural Database (080914) anges '*Hibiscus moscheutos* ssp. *palustris* vara "tentatively accepted name".

23.

24.

25.

Blå axlobelia och 'Lobelia grandis'

Bild 26-27. Blå axlobelia (*Lobelia siphilitica* L.). *Campanulaceae*. Flerårig ört. Prydnad ute. Utbredning: C och Ö Nordamerika. Foto: Anna Tandre 13 oktober 2006 (hel blomspira), 24 september 2006 (knoppar).

I växtlista III som förtecknar frön från Hamburg 1842 noteras blå axlobelia. Som enda kommentar står "sås som vanligt". Blå axlobelia är en högre plant med en friskt grön bladrosett och blommor utspridda på en lång klase. Före blomningen ger plantan ett saftigt och "bladigt" intryck utan särskild form och elegans. De första blommorna är nästan dolda i bladverket. Det framgår inte var hovmarskalken planerade att ha axlobelian. Kanske skulle den planteras tillsammans med någon annan lobelia, till exempel den röda kardinallobelian (*Lobelia cardinalis* L.), som står antecknad på samma lista. Blå axlobelia saluförs av välsorterade fröfirmor idag, men ses relativt sällan i odling.^{ix}

Bild 28-29. *Centropogon grandis* (L.f.) Presl., *Campanulaceae*. Herbarieexemplar i Herbario Nacional Colombiano, insamlat 1957 i skogsvegetation på 2000 m höjd i Santandercito, Departementet Cundinamara, Colombia. Herbarieexemplarets höjd var 2 meter. Med publiceringstillstånd.

Ett taxon i Grönsöös växtlista II från 1842 som inte med säkerhet kunnat identifieras är 'Lobelia grandis'. Den hade anlant som frö, och var markerad som krukväxt, till sammans med en 'Lobelia princeps', också i form av frö.

James Booth & Söhnes kataloger 1840 och 1842 upptar dels en blåblommig 'Lobelia grandis', saluförd styckvis och i dussin, dels en 'Lobelia grandis atropurpurea', också saluförd per dussin. Båda anges vara nya, vackra, sällsynta perenner som lämpade sig för grupplantering utomhus, men vilka taxa detta rörde sig om är oklart. Frökatalogerna 1841 och 1843 upptar ingen 'Lobelia grandis'.

Den 'Lobelia grandis' som vid denna tid var klassificerad och beskriven var 'Lobelia grandis L.f.', beskriven av Linné den yngre i *Suppl.* (1781, s. 394). Artens nuvarande namn är *Centropogon grandis* (L.f.) Presl.; svenskt namn saknas. Den har röda blommor och växer i Colombias bergstrakter. Arten har enligt *Das Pflanzenreich* (Wimmer 1943, s. 178f, 190ff) i vissa tidiga källor förväxlats med *C. solanifolius* Benth., som felaktigt kallats 'C. grandis'. Enligt Wimmer (1943) var (den riktiga) *C. solanifolius* spridd i norra Europa 1847 (noterad i 'Index Semin. Hort. Bot. Berolin 1847, 13'). Med tanke på att Grönsöös 'Lobelia grandis' anlant som frö och markerats som krukväxt, förefaller inte James Booth & Söhnes perenner ha avsetts, utan snarare *Centropogon grandis* (L.f.) Presl., eller möjligen en *C. solanifolius* Benth.

TACK till Mats Thulin, Institutionen för evolution, genomik och systematik, *Systematisk biologi*, EBC, Uppsala, för hjälp med litteratur och kommentarer kring *Lobelia/Centropogon*. TACK också till Fabián Rodríguez, Institutionen för stad och land, Ultuna, SLU, för förmedlingen av kontakt med Herbario Nacional Colombiano.

26.

27.

28.

29.

Penstemon speciosus

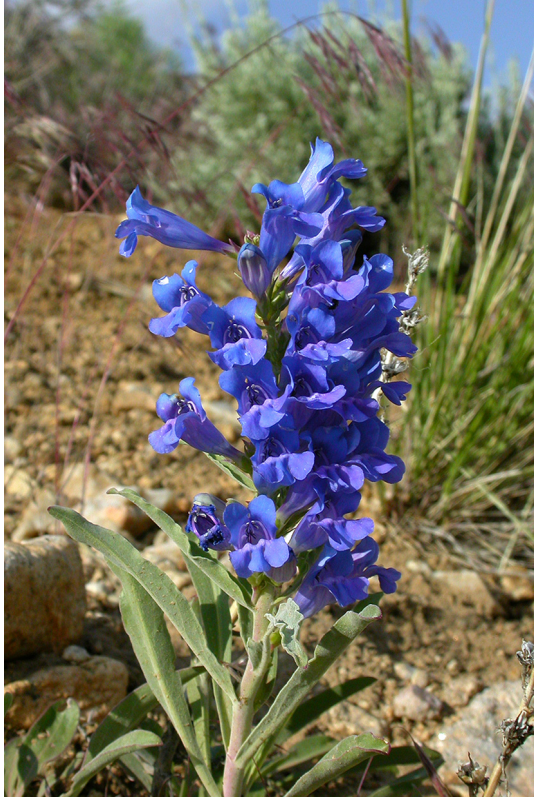
Den spektakulära 'Penstemon speciosus' ses sällan eller aldrig i svensk kultur. Arten är kortlivad och kräver en gynnad och dränerad växtplats. Den förekom regelbundet i svensk trädgårdslitteratur under 1800-talet. Arten är variabel i sitt naturliga färgspektrum men det är den himmelsblå formen som gjort den känd. Det är också den blå färgen man tagit fasta på i äldre illustrerade botaniska verk. På bild nr 31 ses exempel på detta. På bild 30 ses ett vildväxande exemplar som visar att det fanns fog för illustrationens intensivt blå kolorering. Bild nr 32 visar ett vildväxande exemplar av en annan, blackare färg som inte är lika spektakulär.

Bild 30. *Penstemon speciosus* Douglas ex Lindl. *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Prydnad ute. Utbredning: V Nordamerika. Foto: Christopher L. Christie 13 juni 2003. Växtplats: Alta Creek, Pine Forest Range, Humboldt Country, Nevada USA. Med vänligt publiceringstillstånd.

Bild 31. *Penstemon speciosus* Douglas ex Lindl. *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Prydnad ute. Utbredning: Västra Nordamerika. Illustration ur Edwards's *Botanical Register* 1829, vol. 15, nr. 1270.

Bild 32. *Penstemon speciosus* Douglas ex Lindl. *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Utbredning: V Nordamerika. Vildväxande exemplar. Foto: Gary. A. Monroe 26 maj 2003. Med vänligt publiceringstillstånd.

TACK till Christopher L. Christie och Gary A. Monroe för publiceringstillstånd av fotografier!

30.

31.

32.

Linaria triphylla och fyrfärgat lejongap

Bild 33. *Linaria triphylla* (L.) Mill. Scrophulariaceae. Ettårig ört. Prydnad ute. Utbredning: V Medelhavsområdet. Botanisk illustration i William Curtis' *The Botanical Magazine* vol. IX [IX-X] (1795-96) no 324. Illustrationen daterad 1 januari 1796.

Linaria triphylla är en ettårig ört och ett ogräs i västra Medelhavsområdet. Den har odlats som prydnadsväxt och förekommer i äldre svensk och utländsk trädgårdslitteratur. Frön rekvirerades till Grönsö från Hamburg 1842 och arten kallas i växtlista III för 'trebladig Lejongap'. SKUD 080423 noterar arten, men utan svenskt namn. I beskrivningen i Curtis' *Botanical Magazine* förklaras, hur vildexemplar av arten uppvisar gula blommor, med inget eller ringa inslag av purpur (lila). I odling hade man noterat, hur det purpurlila inslaget blev mera framträdande. Odlaren uppmanades därför att ta vara på de exemplar som uppvisade stort inslag av purpur. I beskrivningen förklaras också, att redan Parkinson¹ odlade och beskrev *Linaria triphylla*, men att han förefaller ha varit ovetande om den purpurdominerade färgformen av arten som kom att bli en vanlig trädgårdsväxt. Jämför illustrationen med ett vildväxande exemplar från Sicilien (bild 34). *Linaria triphylla* förefaller i princip vara borta från svensk odling idag. Många närstående och iögonenfallande arter har för länge sedan distanserat *Linaria triphylla* som prydnadsväxt.

Bild 34. *Linaria triphylla* (L.) Mill. Scrophulariaceae. Ettårig ört. Prydnad ute. Utbredning: V Medelhavsområdet. Fotografiet visar ett vildväxande exemplar på Sicilien, Ferla i Syrakusa. Foto: Günther Blaich 1 april 1998. Med vänligt publiceringstillstånd.

Bild 35. Lejongap, fyrfärgad ('Antirrhinum majus L. var. quadricolor'). Illustration i *Paxton's Magazine of Botany* 1843, vol. X, s. 197. Repro: UUB 2007.

I J. G. Booth & Co:s frölista 1842 och 1843 beskrivs ett fyrfärgat lejongap: 'Antirrhinum majus eximium' (*vierfarb., prächtig*).^x Sannolikt var detta bara ett annat namn på det fyrfärgade lejongap som samma år beskrevs i *Paxton's Magazine of Botany* under namn av 'Antirrhinum majus var. quadricolor'. Den beskrivs som kompakt i växten, med stora blommor i fyra distinkta färger som övergick i varandra. Föräldraplantorna – upphovet till den ovanliga formen – var inte identifierade, men den fyrfärgade varianten hade påträffats sommaren 1842 i Clapton, England, och den hade då blommat rikligt. I *Paxton's Botanical Dictionary* (1849, suppl., s. 5) beskrivs den som "hybrid".

Sortens egenskaper kunde enligt beskrivningen i *Paton's Magazine of Botany* bara bevaras genom sticklingsförökning. Därför är det anmärkningsvärt att J. G. Booth & Co sålde fröer av den fyrfärgade lejongapen. Resultatet av en frösådd blev sannolikt högst variabelt. Inga lejongap med ursprung i varianterna 'eximium' eller 'quadricolor' har återfunnits i levande kultur. Snarlika färgformer med 3–4 nyanser i blomman torde ingå i blandade frökollektioner från *Antirrhinum majus*.

33.

34.

35.

Lejongap 'Caryophylloides' samt lejongap 'Artiste Bizarre'

Bild 36. *Antirrhinum majus* L, röd och vit strimmig form "Caryophylloides". Botanisk illustration i *Paxton's Magazine of Botany* 1838 (vol. 5, p. 55-56).

I Grönsöös växtlistor III och VIII noteras en röd- och vitstrimmig form av lejongap med namnet '*Antirrhinum majus caryophylloides*'. Namnet anspelade på den spräckliga blommans likhet med trädgårdsnejlika (*Dianthus caryophylloides* L.). När Grönsöö beställde sina lejongap från Hamburg var de olika varianterna av lejongap fortfarande så få att man kunde kosta på sig att beställa frö av nästan varje sort som salufördes. Därför påminner de noterade lejongapen i Grönsöös listor om utbudet i J. G. Booth & Co:s katalog 1843. Hovmarskalken beställde förutom vanlig '*A. majus*', och '*A. m. caryophylloides*' även '*A. m. eximium*', '*A. montevidense*' och '*A. m. bicolor*'.

Lejongap '*caryophylloides*' salufördes förutom som frö även som planta från James Booth & Söhne. I *Paxton's Magazine of Botany* rekommenderades sticklingsförökning för att sortens egenskaper skulle bevaras. En frösådd av densamma gav troligen ett något bredare utfall på utseendet än den typiska plantan som avbildas i *Paxton's Magazine of Botany*. Frökatalogen 1843 har dessutom en mera töjbar beskrivning på utseendet, som där uppges kunna vara både strimmigt/streckat eller prickigt.

Jag har inte funnit någon person eller firma som anser sig ha detta lejongap i kultur eller som frö. Utbudet av lejongap utvecklades enormt under 1800-talets andra hälft, och chansen att finna just denna sort identifierad och bevarad är liten.

I *Paxton's Magazine of Botany* 1847 (vol. 13, p. 271-272) beskrivs en liknande mönstrad lejongapstyp med namnet '*Antirrhinum majus* var. *Youngianum*'. Den fick beröm därför att den var så spektakulär att den inte behövde andra plantor omkring sig för att framträda:

A.m. Youngianum, and similar things, are just the subjects for small gardens, or where little space can be spared for flowers, from their being complete in themselves, and not like plants with self-coloured blossoms, requiring those of an opposite hue to create contrast, and throw into view what would otherwise be comparatively hidden.

Bild 37-38. *Antirrhinum majus* 'Artiste Bizarre'. *Scrophulariaceae*. Flerårig ört, ofta odlad som ettårig. Utplantering, snitt. Utbredning: SV Europa – Sicilien, NV Afrika. Foto: Anna Tandre 28 juli 2007. Egen odling.

En gammal lejongapssort som kan ge en uppfattning om utseendet hos den strimmiga '*A. majus caryophylloides*' är '*Artiste Bizarre*'. Den hette förr '*Picturatus*'. En sådd 2007 av '*Artiste Bizarre*' gav bland annat den planta som visas på bilderna 37-38. Vita blommor med kallt röda strimmor påminner mycket om utseendet på den avbildade blomman i *Paxton's Magazine of Botany*.

36.

37.

38.

Pelorisk gulsporre

Bild 39. Pelorisk gulsporre/peloria. (*Linaria vulgaris* 'Peloria'). *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Utbredning: Europa, V. Asien. Exemplet på bilden växte i Uppsala-Näs. Foto: Emil Nilsson augusti 2005. Med vänligt publiceringstillstånd.

Pelorisk gulsporre är en muterad variant av lejongapsväxten gulsporre, (*Linaria vulgaris* Mill.). Gulsporre växer vild i stora delar av Sverige. Då och då ses även pelorisk gulsporre. Ibland har en och samma planta både vanliga och peloriska blommor.

I den muterade varianten är gulsporrans osymmetriska läppblommor med en enda sporre och fyra ståndare omvandlade till så kallat radialsymmetriska, tubformade blommor med fem sporrar och fem ståndare. Plantan får ett avvikande utseende. Jämför bilderna 41 och 42. Fenomenet förbryllade Carl von Linné, som beskrev Peloria i avhandlingen *Dissertatio Botanica De Peloria* 1744.

Enligt växtlista VIII, Till minne[s] för Trädgårdsmästar Lindqvist, skulle ett exemplar av 'Antirrhinum Peloria' planteras på rabatterna närmast häcken, med vilken man troligen avsåg en häck på terrasserna. Tillsammans med flera andra lejongapsväxter, bland annat den strimmiga lejongapen "Caryophylloides", skulle den pryda och förundra.

Pelorisk gulsporre står inte antecknad som en rekvirerad växt vid Grönsöö. James Booth & Söhne saluförde plantor av 'Peloria' 1842, men sannolikt kom Grönsöös exemplar från närmare håll. Peloria väcker intresse som trädgårdsväxt ännu idag och kan någon gång ses i handeln.^{xi} Jämför bilderna av en pelorisk planta (bild 40) och en vanlig gulsporre (bild 41).

Bild 40. Pelorisk gulsporre/peloria. (*Linaria vulgaris* 'Peloria'). *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Utbredning: Europa, V. Asien. Foto: Anna Tandre 30 juni 2007. Linnéträdgården, Uppsala.

Bild 41. Gulsporre. (*Linaria vulgaris* Mill.). *Scrophulariaceae*. Flerårig ört. Vildväxande, även prydnad ute. Utbredning: Europa, V Asien. Foto: Anna Tandre 24 juli 2007, Sunne.

39.

40.

41.

Purpurvinda, kejsarvinda och blomman för dagen

I Grönsöös växtlistor III och VII förekommer flera arter av släktet *Ipomoea*. Dessa var '*Ipomoea purpurea*' (*Convolvulus major*), beskriven som hög slingerväxt, '*Ipomoea azurea*' och '*Ipomoea rubra coerulea*'. Med modern nomenklatur heter de *Ipomoea purpurea* (L.) Roth (purpurvinda); *Ipomoea nil* (L.) Roth, (kejsarvinda) och – med ett frågetecken – *Ipomoea purpurea* (L.) Roth (purpurvinda), purpurrod form. Enligt nomenklatorisk litteratur borde '*I. rubra coerulea*' rimligen ha varit en *Ipomoea tricolor* Cav. (blomman för dagen), men katalogerna från Grönsöös fröleverantör indikerar att det i stället var en purpurrod form av purpurvinda.

Bild 42. Purpurvinda (*Ipomoea purpurea* (L.) Roth). *Convolvulaceae*. Klättrande ettårig ört. Utplantering. Utbredning: Tropiska Amerika. Foto: Anna Tandre 8 augusti 2007. Egen odling i kruka utomhus.

Purpurvinda saluförs idag som frö i namnsorter och i färgblandning. Arten har en naturligt brett färgspektrum. De aktuella frökatalogerna vid tiden kring 1840 erbjöd purpurvinda i blandad kollektion med "många, vackra färger", troligen inte så olik det färgspektrum man idag kan se i mixade fröportioner av arten.

Bild 43. Kejsarvinda (*Ipomoea nil* (L.) Roth. *Convolvulaceae*. Klättrande flerårig ört, odlad som ettårig. Rumsväxt. Utbredning. Gamla världens tropiker. Foto: Anna Tandre 30 oktober 2007. Egen odling inomhus.

När frönyheten '*Ipomoea azurea*' salufördes enligt J. G. Booth & Co:s frökatalog från och med 1842 var det högst sannolikt en färgform av kejsarvinda (*Ipomoea nil* (L.) Roth) som avsågs. IPNI noterar '*I. azurea*' som synonym med kejsarvindan. Arten *I. nil* har å andra sidan ibland i äldre tid förväxlats med murgrönsvinda (*Ipomoea hederacea* Jacq.). Bägge dessa arter visas bredvid varandra på bild nr 45.

Bild 44. Blomman för dagen (*Ipomoea tricolor* Cav., äldre synonym '*Ipomoea rubrocaerulea* Hook.') *Convolvulaceae*. Illustration ur Curtis's *Botanical Magazine*, 1835, vol. 61 p. 3297. Repro: UUB.

Enligt inledningen ovan borde denna art kunna vara den som avsetts med Grönsöös notering '*Ipomoea rubra coerulea*'. Formuleringen i Booths frökatalog talar dock för att det i detta fall var en färgform av purpurvinda som avsågs (se kommentar till detta taxon i bilaga 2).

Bild 45. Murgrönsvinda (*Ipomoea hederacea* Jacq.) och **kejsarvinda** (*Ipomoea nil* (L.) Roth. Foto: Anna Tandre 30 oktober 2007. Egen odling.

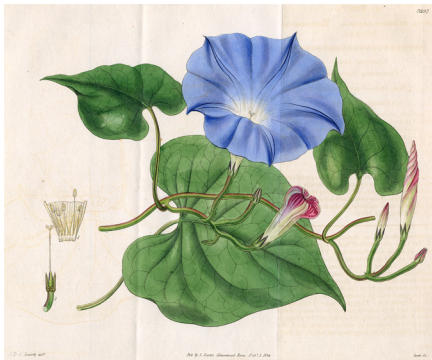
Arterna har förväxlats i äldre tid men har till exempel väsentligt olika blomstorlek.

42.

43.

44.

45.

Sommarlövkoja

Grönsöös växtlista V förtecknar ett femtiotal färgspecifierade lövkojor av den ettåriga typen sommarlövkoja (*Matthiola incana* var. *annua* (L.) Voss). Vid denna tid hade nya färger kommit i handeln. Bland annat fanns gula, köttfärgade, svarta, grå och bruna lövkojor. Vid Grönsöö skulle plantorna sannolikt användas för att åstadkomma en viss färgeffekt i samplanteringar. Idag finns inte samma breda färgspektrum i handeln (se bilaga 4 om odling av lövkoja).

Bild 46. Sommarlövkoja *Matthiola incana* var. *annua* (L.) Voss. Brassicaceae. Ettårig ört. Mest prydnad ute, utplantering, förr även krukodling. Utbredning: Kulturursprung. Foto: Anna Tandre 24 september 2007. Egen odling.

Sommarlövkoja som på lite avstånd ger ett gult intryck. De enskilda blommorna är gulvita med gulare inslag vid kronbladens fäste. En ljus orange färg ingår i många av de gulvita och ljusgula blommorna; och möjligen är detta den färg som på 1840-talet kallades 'chamois', sämskskinns gul.

Bild 47. Sommarlövkoja. *Matthiola incana* var. *annua* (L.) Voss. Brassicaceae. Ettårig ört. Mest prydnad ute, utplantering, förr även krukodling. Utbredning: Kulturursprung. Foto: Anna Tandre 25 augusti 2007. Egen odling.

Bild 48. Tre varianter av **lövkoja** med olika utseende. Till vänster: Ett-tvåårig stadig lövkoja av typen East Lothian Stocks. I mitten och till höger sommarlövkojor av olika typ, Weibulls till höger. Foto: Anna Tandre 22 september 2007. Egen odling.

Bild 49. Exempel på färgspektrum vid odling av sommarlövkoja, här Weibulls och Unwins ettåriga lövkojor. Foto: Anna Tandre 26 augusti 2007. Egen odling.

46.

47.

48.

49.

Lejongapsranka

Bland Grönsöös beställda klätterväxter finns tre närstående taxa inom släktet *Lophospermum* (lejongapsranke-växter), som tills nyligen tillhört familjen *Scrophulariaceae* (lejongapväxter) men som numera enligt flera källor skall räknas till *Plantaginaceae* (grobladsväxter). Grönsöös tre lejongapsranke-arter var '*Lophospermum erubescens*', *Lophospermum scandens* och '*Lophospermum spectabile*'. De två först nämnda heter idag *Lophospermum erubescens* D.Don (lejongapsranka) och *Lophospermum scandens* D.Don (art av lejongapsranka). Den tredje beskrivs i samtida litteratur som en variant av *L. erubescens*.

De två förstnämnda liknar varandra och har ofta förväxlats vid namnsättningen. Därför finner man bägge arter under namnet '*Lophospermum scandens*'. Så är till exempel fallet i Robert Sweet's *The British Flower Garden*, varifrån illustrationerna till höger är hämtade. De två arterna är bägge illustrerade under namnet '*Lophospermum scandens*, Climbing *Lophospermum*'. Den högra bilden föreställer dock *L. erubescens*. Eftersom man i Grönsöös växtlistor och i de tyska katalogerna särskiljer *L. erubescens* och *L. scandens*, förelåg knappast förväxling i Grönsöös fall. Förväxlingen mellan dessa bägge förelåg länge, se exempelvis Nils Hylanders *Våra prydnadsväxters namn på svenska och latin* (1948 s. 160-162).

L. erubescens är lätt att frösa och odla som ettårig planta i kruka eller som utplanteringsväxt. *L. scandens* har trots upprepade försök inte gått att erholda. Det är vanligt att andra taxa förutom *L. erubescens* saluförs under namn av '*Lophospermum scandens*'. Exempelvis resulterade ett eget odlingsförsök med frö under detta namn i en vitblommig planta av det närstående släktet *Maurandya*. Fröerna av den äkta arten *L. scandens* uppges ha lång groningenstid, vilket kan ha bidragit till dess ovanlighet i handeln.

Bild 50. '*Lophospermum scandens*', egentligen *L. erubescens* D.Don, i *Sweet's British Flower Garden*, Ser. II, 1831, vol 1, pl. 68. © British Library Board. All Rights Reserved. Med publiceringstillstånd.

Bild 51. '*Lophospermum scandens*', *Lophospermum scandens* D.Don., i *Sweet's British Flower Garden*, Ser. II, 1838, vol 8, pl. 401. © British Library Board. All Rights Reserved. Med publiceringstillstånd.

Bild 52. Lejongapsranka. *Lophospermum erubescens* D.Don. Klättrande flerårig ört till halvbuske. Utbedning: Mexiko. Foto: Anna Tandré. Egen odling 2007.

Bild 50. och 51. är bortplockade då publikationstillståndet endast omfattade tryck.

52.

Lejongapsranka "Spectabile"

Bild 53. 'Lophospermum erubescens var. spectabile', fläckig kultivar av lejongapsranka. Illustration i *Paxton's Magazine of Botany* 1841, vol. 8, s. 775f.

Under 1800-talet förekom en kultivar av lejongapsranka med fläckiga blommor. Denna beskrivs med illustration i *Paxton's Magazine of Botany* (1841) som 'Lophospermum erubescens var. spectabile' (Showy Reddish-Flowered Lophospermum). Den skiljde sig från arten genom sina distinkt tecknade vita fläckar på blommorna vilka dessutom var många och stora. Det framgår inte om fläckigheten var ärftlig.

Denna variant hade även betällts till Grönsöö. Den finns på växtlista II från 1842 och på lista VI över orangeriväxter. Den omnämns inte i någon av de studerade tyska katalogerna. I *Paxton's Magazine of Botany* beskrivs den som en sannolikt spontant uppkommen fröplanta, upptäckt 1838 hos Camden Nursery och med första blomning året därpå. Den utmärkte sig för sin generösa blomning och sina utpräglade fläckiga blommor, varför Mr. Ansell gav den dess epitet 'Spectabile'. Den höll så när på att dö ut där den först upptäcktes men hann få en viss spridning, om än i få exemplar till en början. Illustrationen i *Magazine of Botany* gjordes 1840, och i beskrivningen antas att dess vackra blommor kunde utvecklas bäst i kruka med en cylindrisk klätterställning i växthus. För att bevara kultivarens egenskaper rekommenderades förökning via sticklingar; vad som kunde bli resultatet av en eventuell frösådd var ännu oprövat men vore enligt författarna värt ett försök.

Det förefaller som om 'spectabile' kan ha överlevt sekelskiftet 1900 eftersom den omnämns i *Allendorffs Kulturpraxis der Kalt- und Warmhauspflanzen* 1921 (s. 267f) men möjligen var det bara en trädning från tidigare upplagor. Jag har inte funnit någon motsvarighet till denna variant av lejongapsranka idag.

53.

Stort limfrö, fackelranka och helvit svartöga

Bild 54. Stort limfrö (*Collomia grandiflora* Lindl.). *Polemoniaceae*. Ettårig ört. Prydnadsväxt utomhus. Ursprung: SV Canada, NV USA. Foto: Anna Tandre 8 juni 2007. Egen odling från frö i kruka inomhus och på balkong.

På Grönsö köptes frö från Hamburg till två *Collomia*-arter 1841, varav de ena var stort limfrö. Arten växer som otoppad planta rakt upp, har kraftigt gröna blad och ett ljust orangefärgat blomhuvud högst upp, samt sidoblommor. Det synonyma, äldre svenska namnet 'gul collomia' är något missvisande, men det särskiljde den från den rödblommade arten *Collomia cavanillesii* Hook. & Arn., som också fanns vid Grönsö. Arten är lättodlad men ses mera sällan i frökataloger.

Bild 55. Fackelranka (*Eccremocarpus scaber* Ruiz & Pav.). *Bignoniaceae*. Klättrande flerårig ört. Utbredning: Chile. Utplanteringsväxt. Odlas hos oss som ettårig. Foto: Anna Tandre 3 augusti 2007. Egen odling från frö i kruka på balkong.

På växtlista II från 1842 över rekvirerade växter och frön står fackelrankan noterad dels som frö, dels som klängväxt, som skulle planteras ut på sommaren och tas in på hösten. Den sistnämnda levererades troligen som planta. Uppenbarligen planerade man att övervintra den. Fackelranka saluförs idag och är lättodlad.

Bild 56. Från vänster: **svartöga 'Alba'**, **okänd helvit form av svartöga** uppkommen ur samma fröpåse som 'Alba', samt vanlig **svartöga** (från vänster: *Thunbergia alata* 'Alba', *Thunbergia alata*, helvit form, samt *Thunbergia alata* J.Sims). *Acanthaceae*. Arten är en flerårig klättrande ört. Utbredning: SÖ Afrika. Odlas ofta som ettårig hos oss. Foto: Anna Tandre 4 maj 2007. Egen odling.

Växtsläktet *Thunbergia* representeras av fyra arter i Grönsös växtlistor, samtliga noterade som orangeriväxter. Två av dem var utrymmeskrävande buskar, de andra var örter och färgformer av den vanligen ljust aprikos eller orangegula arten svartöga (*Thunbergia alata* J.Sims). I växtlista II noteras den vita färgformen 'bakerii', medskickad på köpet av Booth. Till skillnad från den då redan kända vita formen 'Alba', som har svart öga, var 'Bakerii' helt vit. 'Bakerii' omnämns av Bosse (1842, s. 489) med eget artepitet som 'T. Bakerii Hort' med engelskt ursprung.^{xii} 'Bakerii' förekom i trädgårdslitteratur långt in på 1900-talet. Den hade kommit till Grönsö när den var ny. Idag förefaller den vara okänd hos fröfirmor. De säljer i stället en helvit form med namnet 'Sunrise White'.

Troligen var 'Bakerii' en vit form av vanlig svartöga utan andra skillnader i förhållande till vildarten än blomfärgen. I en odling 2007 av sorten 'Alba', som har svart öga, gav en planta heltvita blommor. Den torde stå 'Bakerii' mycket nära taxonomiskt.^{xiii} Det är denna spontant helvita blomma som visas på fotografiet.

54.

55.

56.

Jättebalsamin

Bild 57-58. Jättebalsamin (*Impatiens glandulifera* Royle). *Balsaminaceae*. Ettårig ört, prydnad ute. Ursprung Himalaya. Foto: Anna Tandre 3 augusti 2008 och 24 juli 2007. Själsådda exemplar i trädgård, Sunne.

Jättebalsaminen är noterad på Grönsöös växtlista III (Blomsterfrön 1842 hösten från Hamburg). Den var då en nyhet som inte hade funnits med i 1841 års frökatalog från Booth. Bosse noterade den i sina tillägg i del 3 (1842 s. 633f). Den omnämndes 1842 i *Have-Tidende* (Lange (1999 s. 175). Första svenska fynduppgift för arten är i Frihamnen i Stockholm 1928 (uppgift i Den virtuella Floran 070810).^{xiv}

Arten blir ofta manshög och är med sina rödrosa eller ljusrosa-vita blommor dekorativ. Den trivs i fuktigare områden och ses på grund av sin vitalitet och sin effektiva katapultartade fröspredning förvildad på många håll i Sverige. De högsta plantorna på fotografierna mätte omkring två meter.

I Grönsöös växtlista antecknades hur arten skulle behandlas: Efter frösådd skulle plantorna omplanteras 2-3 gånger i allt större kruka och hållas kvar i glashus. Om dessa rekommendationer var grundade på rädsla för ohejdad spridning utomhus, eller okunskap om dess synnerligen små växtanspråk, är oklart. Det sistnämnda är väl troligast. Arten har inte påträffats vid Grönsöö park.

57.

58.

Narciss 'Orange Phoenix'

Bild 59. Illustration av dubbla/fyllda narcisser ur *Florilegium Harlemense* (1901, bild till Tab. XV). Nr 1, den gula: 'Narcissus Pseudo-narcissus Telamonius plenus' ('**van Sion**'); nr 2, vit och orange, överst: 'Narcissus incomparabilis albus plenus' ('**Orange Phoenix**'); nr 3, vit och gul, till höger: 'Narcissus incomparabilis plenus sulphureus' ('**Sulphur Crown**' syn. '**Sulphur Phoenix**'). Repro UUB.

I Grönsöös växtlistor noteras två sorters narcisser. I lista I som förtecknar lökar från Hamburg 1841, noteras 24 st brandgula narcisser av sorten 'Orange Phoenix' (syn. bl. a. Eggs and Bacon') samt 24 st svavelgula narcisser, som sannolikt var av sorten 'Sulphur Phoenix' (syn. 'Codlins and Cream', Sulphur-krone'). Se kommentar för dessa taxa i bilaga 5. 'Orange Phoenix' anspelar på de orange segmenten som finns bland den fyllda blommans mjukt vita kalkblad.

Genom åren har flera Phoenix-narcisser saluförts. Sorterna 'Orange Phoenix', 'Sulphur Phoenix' och 'Golden Phoenix' (syn. 'Butter and Eggs', 'Incomparabilis' m. fl.) var alla populära under 1800-talet. Deras exakta uppkomstår och historia är okänd, men de är med säkerhet noterade före 1731 ('Orange Phoenix'), före 1820 ('Sulphur Phoenix'), samt före 1777 ('Incomparabilis'). Mot slutet av seklet fick de dock stark konkurrens av moderna sorter. De ovan nämnda Phoenix-sorterna finns alla i levande kultur idag, men framför allt 'Orange phoenix' och 'Sulphur Phoenix' är sällsynta.^{xv}

I Eva Janssons och Karin Perssons bok *Narcisser, folkkära lökar* (2008) presenterar författarna sin kartläggning av äldre tiders sortutbud av narcisser på den svenska marknaden. De gick igenom 538 svenska kataloger från plantskolor och lök- och fröfirmor från perioden 1849-1940. Sorten 'Orange Phoenix' tillhörde de allra mest populära sorterna och den återfanns i 314 kataloger, med början år 1854. När hovmarskalken beställde sina 24 lökar från Hamburg, var sorten alltså sedan länge känd i europeisk odling, men troligen inte särskilt spridd i Sverige. Katalogerna visar att 'Orange Phoenix' var vanlig i handeln under decennierna närmast sekelskiftet 1900.

'Orange Phoenix' är också med i *Florilegium Harlemense*, som tillkom med början 1894 som ett kolorerat fyrspråkigt standardverk i syfte att visa de mest gångbara lökväxterna på Haarlems marknad. Både odlare och exportörer skulle vara betjänta av verket, som tillkom under ledning av *Algemeene Vereeniging voor Bloembollenkultuur*. De tre fylldblommiga narcisser som avbildades i verket representerade de generellt få fyllda narciss-sorter som fanns att tillgå i jämförelse med enkelblommande sorter. Man valde att illustrera 'van Sion' från 1620, 'Orange Phoenix' och Sulphur Phoenix'.

59.

Fylldblommiga narcisser 'Orange Phoenix' och 'Butter and Eggs'

Bild 60 och 61. Stjärnnarcisserna 'Orange Phoenix' och 'Butter and Eggs'. (*Narcissus x incomparabilis* 'Orange Phoenix' respektive 'Butter and Eggs'. Narcissus Sortklass 4. Fylldblommiga, som motsvarar "Division 4 – Double" i *RHS Classified list and international register of Daffodil name*). Foto: Anna Tandré 4 maj 2007. 'Orange Phoenix' till vänster på bilderna. Egen odling.

Fortfarande kring sekelskiftet 1900 var 'Orange Phoenix' bland de mest eftersökta narcisserna. Efter hand utkonkurrerades den av andra fylldblommiga sorter, då växtförädlarna strävat efter egenskaper såsom större blomma, bjärtare färger som inte bleknar under blomningstiden, större växtkraft, stadigare stjälk och färre outvecklade knoppar (blinds). Inte minst dubbla narcisser uppvisar ofta blinds, och deras blomhuvuden är ibland alltför tunga för en sirlig stjälk, som då böjs ned eller bryts. 'Orange Phoenix' fick träda tillbaka för modernare dubbla sorter såsom 'Texas' (1928), 'Mary Copeland' (1930) och 'Tahiti' (1956).

Under 1900-talets senaste decennier var 'Orange Phoenix' i princip okänd. Även i Nederländerna, lökväxternas centrum, glömdes den i det närmaste bort. Under de senaste åren har den dock uppmärksamats. Josephine Dekker, holländsk lökodlare med specialinriktning på historiska narcisser, har bidragit till dess överlevnad och fortsatta spridning och existens. Hon har berättat hur detta skedde.^{xvi}

I byn Heiloo, ca 5 km söder om Alkmaar, finns en romersk-katolsk kyrka med kyrkogård och ett mindre skogsområde. Kyrkan och dess omgivning sköttes tidigare av en äldre man, Mr Hoogenboom. I skogsområdet nära kyrkan växte sedan okänd tid naturaliserade narcisser. Mr Hoogenboom identifierade inte sorterna, men värnade om narcisserna genom att hålla skogsvegetationen fortsatt gles. Efter att han gått i pension ändrades riktlinjerna för skogs- och naturskötsel i Holland i syfte att skapa mera "naturlika" områden. Skogen kring kyrkan skulle nu "lämnas ifred". Följden blev förbuskning. Då Mr Hoogenboom befarade att narcisserna hotades av igenväxningen kontaktade han Josephine Dekker i syfte att få hjälp att bevara lökarna för framtiden. På plats kunde hon identifiera 'Stella' och 'Orange Phoenix', men koncentrerade sig på den sistnämnda. Så många lökar som möjligt grävdes upp. Nu har några år passerat och sorten finns tillgänglig i begränsad omfattning i Europa och Nordamerika.

TACK till Josephine Dekker för information och tack också till Klaas van der Geest i Västervik som vid upprepade tillfällen under säsongerna 2006 och 2007 diskuterat äldre kultivarer av narcisser med mig och dessutom skänkt phoenix-lökar 2006!

60.

61.

Sorgiris

Bild 62. Sorgiris (*Iris susiana* L.). *Iridaceae*. Prydnadsväxt ute. Utbredning: Okänd, möjligen Libanon. Foto: *Iris susiana* L., Harald Mathes, Gladbeck, Tyskland, ca 1970. Med vänligt publiceringstillstånd.

I växtlistorna II, IV och IX noteras *Iris susiana* L., sorgiris. 1842 levererades ett exemplar från J. G. Booth & Co; ett annat exemplar kom senast samma år från Stockholm. I växtlista IX står att *Iris susiana* skulle skyddas för starkt regn och inte planteras alltför soligt. Trädgårdsmästaren rekommenderades att ordna en liten ställning över den så att skyddande fönster kunde läggas över. I lista II står att sorgiris var kinkig, men hovmarskalken planerade alltså för dess överlevnad genom att skydda den för väta.

Sorgiris tillhör irissektionen *Oncocyclus*, vars arter utmärker sig för att ha en enda stor och iögonenfallande, schatterad blomma på en proportionellt sett kort stjälk.^{xvii} Sorgiris (eng. Mourning iris) har, som namnet antyder, något dunkelt över sig. Blomman är dystert chatterad och liknar med sina ådror och strimmor ett tumavtryck. Nils Lilja beskriver den som *Florfärgad*^{xviii} *Svärdslilja* (1839, suppl. 1840, s. 3), och karakteriserar den så här: *bladen svärdlika, daggblåaktiga, kortare än den trinda, enblommiga stjelen, blorna stora, vackra, svarthvita eller nästan blyfärgade, svart nätöfverdragna, de tre inre kronbladen stora, utböjda, fröhuset 3kantigt fåradt*. Lilja anger Persien som dess ursprung, men dess vilda habitat har aldrig verifierats eller återfunnits.

Oncocyclus-irisarna har en lång odlingshistoria. Författare till bibliska referenser om "liljor" tros ha haft *Oncocyclus*-irisar i åtanke, men möjligen inte odlade, utan vilda. Till Europa kom sorgirisen via Turkiet under 1500-talets andra hälft. Från Clusius odling i Wien spreds sorgirisen till Europas trädgårdar. Fortfarande vid 1900-talet mitt var sorgiris vanlig i odling.^{xix} Men svårigheterna att odla de rena arterna, i kombination med hot mot deras naturliga växtplatser, gör denna irisgrupp utsatt.

Arten befinner sig idag på randen till utrotning.^{xx} De som vidarebefordrat mest hoppfulla spår av sorgiris är Aril Society International (ASI). *Iris susiana* är kanske redan borta ur levande kultur, men ASI:s president Pat Toolan berättar om flera fall där hon själv och andra upprätthåller odlings- och förökningsförsök med vad man tror är *Iris susiana* i Australien, USA och Nya Zeeland.^{xxi} ASI:s talesman för vetenskapliga frågor, Harald Mathes, menar att *Iris susiana* sannolikt är en för länge sedan utvald klon av *Iris basaltica*. Mathes eget hybridiseringsarbete med *Iris susiana* är nu enbart minnen. Mathes betraktar *Iris susiana* som utdöd. De senaste 20 årens drastiska minskning av *Iris susiana* tros bero på virus. Sorgirisen benägenhet att ruttna ('damp off') har också bidragit till dess försvinnande.^{xxii} *Iris susiana* har med tanke på *Oncocyclus*-irisarnas ofta kortlivade beteende på norra halvklotet ändå varit förvånansvärt uthållig under 400 år i europeisk odling.^{xxiii} Fortfarande ses sällsynta erbjudanden om *Iris susiana*, men dessa kan misstänkas vara hybrider med till exempel *Iris sofarana* Foster eller *Iris basaltica* Dinsmore som inblandade föräldrarter. Det kan också vara en form av *Iris basaltica*.^{xxiv} För den som vill göra sig en uppfattning om *Iris susiana*, återstår att studera de närliggande arterna, där samma dystra mönstring och karaktäristiska schattering finns.^{xxv}

TACK till Pat Toolan och Harald Mathes för information om denna svärfångade iris!

62.

Mörk klocklilja och hermesfinger

Bild 63. Mörk klocklilja (*Fritillaria persica* L.). *Liliaceae*. Flerårig ört och lökväxt. Prydnad ute. Ursprung: S Turkiet-Jordanien och V Iran. Foto: Anna Tandre 30 april 2007. Egen odling.

Mörk klocklilja är en imposant medlem i *Fritillaria*-släktet. Den finns noterad i växtlista II. Det är inte säkert att den nådde Grönsö. Den blommar tidigt under säsongen och utvecklar ofta en kraftig blomning första året, som kan vara svår att upprepa kommande år. Den är lätt att få tag på idag.

Bild 64-65. Hermesfinger (*Hermodactylus tuberosus* (L.) Mill.). *Iridaceae*. Flerårig ört. Ursprung: Medelhavsområdet. Foto: Anna Tandre 8 januari 2007. Egen odling inomhus i kruka.

Hermesfinger räknades tidigare till släktet *Iris* med artepitetet 'tuberosa'. Det är så den figurerar i Grönsös växtlistor nr II, IV och IX. Den levererades i okänt antal, kanske bara ett enda exemplar. På lista IV är den noterad som ett (1) exemplar levererat 1842 från J. G. Booth & Co.

Arten liknar en liten, låg och spenslig iris, och har ett något lutande blomhuvud. För att uppfatta och uppskatta blommans färger och överlappande schatteringar i svartbrunt, lilablått, olivgrönt, brons och beigegult bör man utöva närstudier. Då känns också den fina, lite kryddiga doften.

Hermesfinger skulle liksom de andra iris-släktingarna vid Grönsö planteras ut på kalljord då väderlek och årstid medgav, och den skulle skyddas för nattfrost (lista IX). Sannolikt avsågs en rabatt på terrasserna.

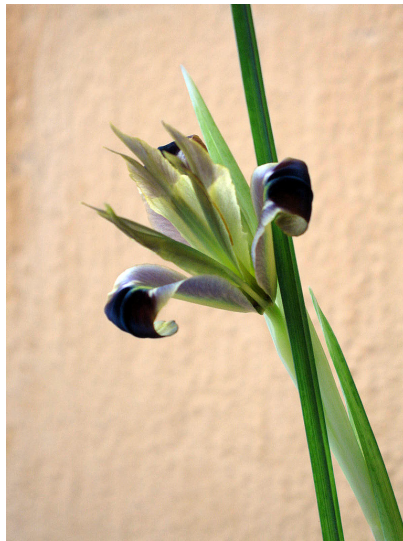
Arten saluförs i Sverige på hösten, för blomning på friland på våren. *Kulturväxtlexikon* (1998) anger dock "rumsväxt" som användningskategori för hermesfinger, och detta är nog med verkligheten mera överensstämmande. Rotknölar av hermesfinger, planterade i kallbänk hösten 2006 i växtzon III, gav enbart blad våren 2007. Av ett dussin rotknölar planterade i kruka inomhus samma höst, gav den största knölen ett blommande exemplar efter årsskiftet 2007. Det är den som visas på bilden. Krukorna hade då förvarats svalt i källare under vintern. Med tanke på artens krav på växtförhållanden blev hermesfinger sannolikt inte långlivad vid Grönsö.

63.

64.

65.

Påfågelslilja och jakobslilja

Bild 66. Påfågelslilja (*Tigridia pavonia*) (L.f.) DC.). *Iridaceae*. Flerårig ört, knölväxt. Rumsväxt eller utplantering. Utbredning: Mexiko och Guatemala. Foto: Anna Tandré 24 juli 2007. Egen odling i växthus.

Sällan berättar Grönsöös växtlistor något om odlingsresultaten. Påfågelsliljan är ett undantag. I växtlistorna II och IX noteras påfågelsliljan. Den hade man inte lyckats med. Kanske berodde det på att man på Grönsöö planterade ut den på friland.

Släktet *Tigridia* omfattar drygt 30 arter, av vilka påfågelsliljan odlas på våra breddgrader som prydnadsväxt. Det påfågellika ligger i den stora spektakulära blomman. I handeln är påfågelsliljan relativt lätt att få tag på. Blomningen är mycket kort, varje blomma varar bara några timmar under en dag. En utvecklad knopp visar färg på kvällen och tidig natt. Redan på eftermiddagen, ibland till och med på sen förmiddag, har blomman slagit ihop sig och det hela är över tills en ny blomma på samma stjälk utvecklas.

Bild 67-68. Jakobslilja (*Sprekelia formosissima* (L.) Herb.). *Amaryllidaceae*. Flerårig ört och lökväxt. Rumsväxt. Ursprung: Mexiko och Guatemala. Foton: Pär Stjernberg 29 april 2007. Egen planta uppdragen ur lök.

Jakobsliljan omnämns som orangeriväxt i Grönsöös lista VI. Den är liksom påfågelsliljan spektakulär och kortlivad. Från en knopp som nästan ser vissen ut, utvecklas snabbt en fullt utslagen blomma.

Arten tillhörde tidigare släktet *Amaryllis*. Jakobsliljans utseende och utveckling skiljer sig markant från den vanliga amaryllisen. På en kort stjälk sitter en blodröd, osymmetrisk blomma med spetsig silhuett. Blomman ser nästan ut att sitta direkt på löken. Efter bara ett par dagars blomning vissnar blomman ihop.

Till artens nackdelar hör den korta blomningen och nyckfyll återblomning. Detta är sannolikt de främsta skälen till att den sällan ses i hemmen idag, trots att den saluförst i Sverige och ger pålitlig blomning från nyinköpta lökar.

66.

67.

68.

Snöklocka (klosterlilja), fylld form

Snöklocka, ofta kallad klosterlilja, (*Leucojum vernum* L.) är en flerårig ört och lökväxt som tros ha odlats sedan medeltiden i Sverige. Den har hängande vita, klocklika blommor med grön eller gul tipp på vart och ett av de sex kronbladen. Arten påminner om en stor snödroppe och har sitt utbredningsområde i centrala och södra Europa. Den förekommer förvildad på några håll i Sverige. En känd plats är klosterträdgården i Vadstena, där den blommar i tusental på vårvintern.

Under 1800-talet förekom en fylld form av snöklocka, nämnd i både utländsk och svensk trädgårdslitteratur (Se bilaga 5). År 1840 och 1842 saluförde James Booth & Söhne dels den vanliga snöklockan styckvis, dels en fylld form 'Leucojum vernum fl. pl.', med kommentaren "schön" (vacker). Priset för en sådan lök var flera gånger högre än för den vanliga arten. Enligt Grönsöös växtlista II 1842 rekvirerades denna fyllda form, men sannolikt bara i något enstaka exemplar. Den är markerad som "ej f" (ej fått). Den levererades troligen senare, och är sannolikt de 1–2 lökar av "Leucojum" som skulle planteras i anslutning till terrasseerna, nära huvudbyggnaden (lista VIII).

Vid Kew Gardens, England, finns ett herbarieexemplar av en fylld snöklocka, donerad av James Allen 1892, och märkt 'Leucojum vernum flore pleno' (bild 74). Den har 15 kronblad "which are spread through the flower and not all in one ring". Trots den fyllda blomman var den fullt fertil. Denna kultivar finns inte bevarad idag, men det finns andra typer med multiplicitet i blomman.^{xxvi} En idé om hur den numera försvunna 'multiplex'- eller 'flore pleno'-varianten såg ut i odling visas av bilderna 72 och 73, tagna i Botaniska trädgården i Uppsala.

Bild 69–70. Snöklocka (vanlig) samt snöklocka, omvandlad form med fylld blomma. *Amaryllidaceae*. Foto: Anna Tandre, Botaniska trädgården i Uppsala 2 mars 2008.

Bredvid den vanliga snöklockans blomma, med dess normala sex kronblad och sex ståndare, ses en omvandlad, fylld blomma med 10 kronblad, 2 pistiller, 10 till synes intakta ståndare samt en ståndare som delvis omvandlats till kronblad. Det ökade antalet kronblad tycks hindra blomman från att hänga; i stället sitter den an mot stjälken i en trubbigare vinkel, vilket möjligen är fallet även på herbarieexemplaret. Huruvida den omvandlade blomman i Botaniska trädgården är resultatet av en mutation eller en skada i meristemet (stamcellssamlingen) som bildar blomorganen är okänt. Det är alltså okänt om blommans fyllda karaktär är ärftig. Den fyllda form som existerade under 1800-talet förefaller ha varit genetiskt stabil eftersom den var spridd. Bosses omdöme "vacker" kan diskuteras.

Bild 71. Snöklocka, fylld form. ('*Leucojum vernum flore pleno*'). *Amaryllidaceae*. Trädgårdsursprung. Herbarieexemplar, donerat 1892, vid Royal Botanic Gardens, Kew. Med publiceringstillstånd av *Board of Trustees Royal Botanic Gardens Kew* 2006.

69.

70.

71.

Tofslilja

Bild 72–75. Tofslilja (*Eucomis comosa* (Houtt.) H.R.Wehrh.). *Hyacinthaceae*. Flerårig ört, lökväxt. Rumsväxt eller utplanteringsväxt med övervintring inomhus. Utbredning: Sydafrika. Foto: Anna Tandre 19 juli (bild 72, 74) och 30 juli (bild 73, 75) 2008. Egna plantor i kruka.

I Grönsöös växtlistor noteras en art av tofsliljesläktet *Eucomis*. Lista VII förtecknar arten tofslilja med dess gamla botaniska namn 'Eucomis punctata'. Tofsliljans prydnadsvärde ligger i den ananasliknande blomklasen som skjuter upp ur de lancettlika bladen. Arten uppträder i ett färgspann med blommor som kan vara vita eller dra mot rött, och blad som är helt gröna eller rödanstrukna. Nils Lilja benämner denna art som 'Puncterad tofslilja' i *Flora öfver Sveriges odlade vexter* (första suppl. 1840, s. 18-19). Punkteringen syftar på artens mer eller mindre framträdande inslag av fläckar på bladen och stjälkens nedre delar. Fläckigheten syns mera på plantor som har rödaktig pigmentering (se bild 76 och 79). Inga andra arter av släktet tas upp av Lilja.

I utländsk litteratur finns flera tofsliljearter representerade. I Bosse (1841) beskrivs ett flertal taxa under släktet *Eucomis*, och i James Booth & Söhnes katalog 1840 noteras tre *Eucomis*; förutom 'E. punctata' även 'E. regia' och 'E. stricta'. Grönsöös tofslilja (*Eucomis comosa*) är dock den enda tofsliljeart som noteras i Langes *Kulturplanternes indførselshistorie i Danmark* (1999), med första odlingsnotering 1820.

Bladen är mjuka och knäcks lätt på mitten. Stjälken hotar ibland att stjälpa utan stöd. Tofsliljan förekommer i mindre utsträckning i handeln. Den har konkurrens av flera andra arter, däribland den dekorativa och distinkt tecknade och tydligt fläckiga arten *Eucomis bicolor* Baker (fläckig tofslilja) samt *Eucomis autumnalis* (Mill.) Chitt. (vitgrön tofslilja). Odling av tofslilja är relativt problemfri åtminstone under första året. Övervintring och fortsatt blomning är som med alla lök- och knölväxter en fråga om bland annat näringstillgång och lämplig vinterförvaring.

72.

73.

74.

75.

Buskros 'Harison's Yellow', rosenhallon och hallon 'Victoria'

Bild 76. Ros 'Harison's Yellow' (*Rosa Foetida*-Gruppen 'Harison's Yellow'). Rosaceae. Foto: Anna Tandre 12 juni 2007, Sunne.

Hovmarskalken importerade flera sorters gula rosor. Gult var ännu en ovanlig färg bland rosorna. Enligt växtlista II från 1842 rekvirerades blomfärdig 'Harrisonii' från James Booth & Söhne, som detta år saluförde den som en nyhet till priset av 3 mark 8 shilling. Den tillhörde de dyraste rosorna, vars plantor enligt katalogen skulle levereras blombara och kraftiga. Sorten presenteras i katalogen som särdeles vacker med lysande guldgula, fyllda blommor. Den skulle blomma oavsett ståndort och behövde inte spaljeras. Denna sköna beskrivning var knappt en överdrift. När rosen, med nordamerikanskt ursprung, introducerats i Europa ca 1830, hade den med sin tålighet och sina gula, löst fyllda blommor ovanliga och eftertraktansvärda egenskaper. Hos europeerna fanns då den gula färgen bara hos ett fåtal fyllda rosor, däribland *Rosa foetida* 'Persian Yellow', som är sjukdomsbenägen och ibland kortlivad. Den sedan länge kända rosen 'Rosa sulphurea', tillika fylldblommig och gul, var ömtålig för regn och inte lika kraftfull och oöm. 'Harrisonii' ses då och då i svensk odling och har ibland förväxlats med en annan oöm gul och fylld ros, *Rosa* 'Double William's'. Vid Grönsö har ingen 'Harrisonii' påträffats.

Bild 77. Rosenhallon (*Rubus odoratus* L.). Rosaceae. Prydnadsbuske. Utbredning: Östra Nordamerika. Foto: Anna Tandre 4 juli 2007, exemplar flyttade från äldre bestånd, Sunne.

Enligt växtlista VIII skulle rosenhallon, då under namn av lüçkt hallon, planteras på terrasserna. Rosenhallon bildar liksom vanligt hallon nya skott varje år och kan bilda höga, långlivade snår. Den är anspråkslös men har inte påträffats vid Grönsö idag. Rosenhallon påträffas ibland som kvarstående vid äldre gårdar, och associeras kanske inte med framträdande platser i högre ståndsmiljöer. På hovmarskalkens tid importerades den emellertid som prydnadsplanta för att ges en plats nära huvudbyggnaden.

Bild 78. Trädgårdshallon 'Queen Victoria'. Rosaceae. Här avbildad med sitt franska namn 'Reine Victoria' i *La Belgique Horticole*, Tome VIII (1857-58, s. 29).

En enda trädgårdshallonsort förtecknas i Grönsö's växtlistor. 1842 erhöles två plantor av hösthallonet 'Queen Victoria'/'Victoria' från James Booth & Söhne. Sorten var detta år den dyraste hallonsorten och lanserade som en nyhet med särskilt goda egenskaper och rik skörd ända in på senhösten. I *La Belgique Horticole*, Tome VIII (1857-58, s. 29) beskrivs sorten som storfruktig och vacker. Hovmarskalken tänkte sig enligt lista II ett par alternativa placeringar, antingen "nere i parterren" där det växte körsbärsträd, eller "uppe vid popeln". 'Victoria' har inte kunnat spåras i svensk kultur idag.

76.

77.

78.

Plommon 'Saint Martin'

Bild 79. Plommon 'Coe's Fine Late Red', syn. 'Coe's Late Red', syn. 'Saint Martin'. Illustration 'Prune de Saint-Martin' i A. Poiteau, *Pomologie Française*, 1846, Tom. 1 [Amandier, Pêcher, Abricotier, Prunier].

Plommonsorten 'Coe's Fine Late Red' anlände enligt växtlista I till Grönsö från Hamburg 1841. Under detta namn hade sorten beskrivits som mellanstor, rund och purpurfärgad med mognad i oktober i *Loudon's Encyclopaedia of Gardening* (1835 s. 921)^{xxvii}. Det var Mr. Coe som döpte om den från det franska namnet 'Saint Martin' till 'Coe's Late Red' då han introducerade den i England. Bunyard (1925 s. 101) menade dock att sorten borde få sitt gamla namn tillbaka, och använde själv det franska namnet.

De exakta uppgifterna om denna sorts ursprung är höljt i dunkel. I Bunyard (1925, s. 101) uppges plommonet vara en gammal, troligen fransk sort, känd av Du Hamel [M. Duhamel Du Monceau]. Uppgiften syftar troligen på Duhamels verk *Nouveau Traité des Arbres Fruitières* (1800–1819), vilket kom som ny utgåva från den första utgivningen 1768.^{xxviii} Detta torde vara den tidigaste kända källan för sorten. I *Pomologie Française* (1846) där sorten är illustrerad, står att den odlats i 40 år vid l'École du Museum, men att den inte var känd för Duhamel. I Poiteau beskrivs hur plommonet först under tidig höst antar en gulaktig ton så att den liknande 'Reine Claude', för att sedan mogna till vackert violett. Sorten kunde mogna så sent som i början av november.

Sorten är ovanlig idag men ingår i The UK National Fruit Collections under sitt nygamla namn 'Saint Martin'. Den är presenterad på deras hemsida, dock ej ännu med foto. 1949 mottog National Fruit Trials sorten från Wrest Park i Bedfordshire under namnet 'Coe's Late Red'.^{xxix} Sorten tycks inte ha fått någon spridning i Sverige. En högst sannolik förklaring är den sena mognadstiden.

Prune de Saint-Martin.

De l'Imprimerie de la République.

Bouquet & Co.

79.

239

ⁱ Personligt meddelande, Torsten Eriksson e-post 28 och 29 juni 2007.

ⁱⁱ Ang. madonnaliljans tidiga historia i nordisk odling, se Martinsson & Ryman, *Hortus Rudbeckianus* (2007) s. 147; Lundqvist, *Lilium martagon* L. (2005), avsnitt om Tychonianska lökar s. 271ff, se särskilt s. 284.

ⁱⁱⁱ Min tolkning är att Rudbeck d.ä. noterade denna lilja i *Hortus Upsaliensis* 1666. I Rudbecks *Hortus Botanicus* (1685 s. 65) återkommer liljan som [*Lillium album*] *Lillium album. fl. multipl.*, Hwita dubbla Lillior', med det vetenskapliga namnet i kursiverad stil vilket markerar att Rudbeck ansett sig vara den första att introducera växten i Sverige.

^{iv} Sharman, personligt meddelande, e-post 060320.

^v Översättningen från latin gjordes av Monica Hedlund och Maria Berggren, Uppsala universitet maj 2006. Tack för värdefull hjälp!

^{vi} Källa: *The Royal Horticultural Society Certificate of International Registration*, utfärdat för Mr J. Hejduk registrering av *Lilium* 'Bratislava', daterat 31 oktober 1983. Reproduktion av certifikatet vidarebefordrat av Vladimír Ježovic, Slovakien.

^{vii} Ježovic, Vladimír, personligt meddelande, e-post 20 november 2007.

^{viii} Se Schouw, *Bemærkninger over en Samling af Blomstertegninger i Den Kgl. Kobberstiksamling*, 1849, s. 7.

^{ix} För att se hur denna art tog sig ut provade jag att odla den 2006. Fröna är ljusgroende och lättgrodda. Plantorna föredrar fuktighetshållande jord. Plantuppdragningen startade under tidig vår 2006. Flera plantor gick i blom sent samma år, men inga plantor återkom inte nästföljande säsong. Kanske indikerar detta att arten inte oproblematiskt kan förväntas uppföra sig som perenn i mellansvensk odling. En senarelagd sådd hade resulterat i plantor som skulle ha blommat först nästa år men huruvida detta hade slagit väl ut är oprövat.

^x 1842 års katalog har inte kunnat studeras i sin helhet, men delar av den, i form av nyheterna, återgavs i svensk översättning i *Tidskrift för trädgårdsodling och blomsterskötsel* I-II (1841-42, del II s. 249ff). 1842 kom så en '*Antirrhinum majus eximium*', översatt som "flerfärgad pragtfull" man i det tyska originalet beskriven som *fyrfärgad*.

^{xi} Se RHS Plant Finder on-line 2008, 'Peloria'.

^{xii} Det har inte gått att få klarhet i vem Baker var, eller när kultivaren först uppstod. Sannolikt var Baker en "plantsman" som uppmärksammat en spontant uppkommen helvit variant i sin odling. Baker kan också vara en mellanhand som skänkt sticklingar eller frö till exempelvis Booth, som uppkallat den efter givaren. Bosse (del 3, 1842, s. 489) omnämner att 'Bakerii' finns till salu vid Flottbeck (Booth). Ingen annan firma nämns. Booth kan således ha varit den första utanför England att saluföra den. Den skickades som en nyhet och bonus till Grönsö.

^{xiii} Av två utvalda plantor av sorten 'Alba' blev den ena helt vit, utan öga. Vid kontakt med fröleverantören Bröderna Nelson framkom att de som inköpare och återförsäljare upplevt samma fenomen i stor skala 2001. Då gav samtliga fröer som från odlaren leverats som 'Alba' i stället helt vita blommor. Hos Bröderna Nelson vet man inte vad man faktiskt erhöll detta år, taxonomiskt sett. Då fröer selekteras kan misstag uppstå och vi kan idag bara spekulera i vad denna helvita färgform är, taxonomiskt sett. De helvita blommorna är en påminnelse om att svartöga har lätt att mutera och ge avvikande färgformer, vilka under årens lopp har tagits tillvara och till och med fått artstatus i äldre tid. Detta påminner också om svårigheten att bringa klarhet i de ettåriga och över huvud taget fröförökade växters taxonomiska och nomenklatoriska hemvist. Om jag hade fått tag på fröer, saluförda som 'Bakerii', hade det sannolikt varit svårt att enbart utifrån plantans utseende avgöra om fröet var kommit från utvalda odlingar av den kultiv som förr kallades 'Bakerii'. Som vi har sett, kan helvit svartöga komma från annat håll.

^{xiv} Ett möjligt fynd av jättbalsamin i tidig svensk odling är de frön från arten, som hittats i en brunn i greve Pipers parkanläggning vid nuvarande Polishusparken på Kungsholmen i Stockholm. Detta redovisas i artikeln "Analyser av fossilt växtmaterial i historiska trädgårdar" i rapporten *Nydala Klosterträdgård, Från tro till vetande?* Trädgårdsarkeologi vid Nydala kloster, Seminarierapport 1. 2004. Jönköpings läns museum.

^{xv} I England pågår livaktig verksamhet i syfte att studera och värna historiska narcisser. Se exempelvis skriften *Phoenix, Pheasants and Fortunes, The Story of Cotehele's Daffodils*. The Daffodil Project at Cotehele. The National Trust. Odaterad. Tack till Head Gardener David Bouch, Cotehele, och Klaas van der Geest, Västervik, som har försett mig med material och inspiration.

I Sverige har en insamling av information om äldre svenska narcisser pågått under 2000-talet i POM:s regi. Resultatet presenterades bland annat i form av boken *Narcisser folkkära lökar* (Jansson & Persson, 2008).

^{xvi} Dekker, Josephine, personligt meddelande telefon 12 mars 2007 samt e-post 12 mars 2007.

^{xvii} Se exempelvis temanumret *Aril Society International Yearbook* 2001 [The *Oncocyclus* Species]; se även *The Aril Society International Yearbook* 2007: Hans Achilles artikel "From Sinai to Kataghan" (s. 76-82 + foton s. 130-131) samt Thomas Fietz artikel "Oncocyclus Irises in Syria and Lebanon" (s. 146-151 + foton s. 132-135).

^{xviii} I Lilja, (Första supplementet, 1840 s. 3), anges sorgirisen felaktigt som *Flerfärgad S.*; i Rättelser och Tillägg (s. 84) anges den som *Florfärgad S.*, syftande på sorgflor.

^{xix} Se exempelvis Lowell Baumunks artikel "*Iris susiana* and the Early Cultivation of *Oncocyclus* Irises" i *Aril Society International Yearbook* 2001 [The *Oncocyclus* Species], s. 53-57.

^{xx} Ett exempel på en botanisk trädgård som är berömd för sin odling av *Oncocyclus*-irisar är Denver Botanic Garden. Cindy Tejral, Taxonomic Database Manager vid Dever Botanic Gardens, hälsar att de förr hade *Iris susiana* i sin Rock Alpine Garden, men att den har dött ut. Den finns inte heller i deras bilddatabas; e-post 30 augusti 2006. Se även Panayoti Kelaidis artikel "Aril Irises at Denver Botanic Gardens" i *Aril Society International Yearbook* 2001 [The

Oncocyclus Species], s. 81-90. Se även not nedan med svar från British Iris Society om inverkan av det engelska klimatet på sorgiris.

^{xxi} Harald Mathes i e-post genom Toolan, e-post 18 augusti 2006, Toolan e-post 25 juni 2008. Se även Toolans artikel "Does *Iris Susiana* Survive in Australia and New Zealand?" i *Aril Society International Yearbook* 2001 [The Oncocyclus Species], s. 91-93.

^{xxii} Uppgift från Anne Blanco White, British Iris Society (BIS), e-post 3 juli och 10 augusti 2006. I England har det fuktiga klimatet bidragit till att *Iris susiana* numera är borta ur odling. Rötterna skadas av vinterfukten och dör ut.

^{xxiii} Mathes i e-post, vidarebefodrat av Pat Toolan 18 augusti 2006. Se även Lowell Baumunks artikel "*Iris susiana* and the Early Cultivation of Oncocyclus Irises" i *Aril Society International Yearbook* 2001 [The Oncocyclus Species], s. 53-57.

^{xxiv} Uppgift från Anne Blanco White, British Iris Society (BIS), e-post 10 augusti 2006.

^{xxv} Harald Mathes menar att irisar som *I. calcarea*, *I. kirkewoodii* och *I. sofarana* alla skulle kunna kallas sorgiris; Mathes i e-post, vidarebefodrat av Pat Toolan 18 augusti 2006.

^{xxvi} Uppgifterna om herbarieexemplaret vid Kew Gardens meddelades av Joe Sharman, specialiserad på ovanliga varieteter av kulturväxter vid Monksilver Nursery i England. Han har kännedom om detta exemplar, och tipsade mig om dess existens. Joe Sharman meddelar angående andra snöklöckor med multiplicitet i kronbladen följande: En modern amerikansk kultivar, *L. vernum* 'Gertrud Wister' har en tufsigt blomma med 10-12 kronblad fördelat på två ringar. Sharman har även sett semi-dubbla blommor hos *Leucojum vernum* i naturen, men den karaktären är inte konstant. Han har också i odling en *Leucojum vernum* med sex normala kronblad, omgivna av sex abnormala kronblad. Den karaktären är stabil men med variation i antalet abnormala kronblad. Tack till Joe Sharman som delat med sig av denna information, e-mail 2006-02-24, 2006-03-15.

^{xxvii} Se "A Descriptive Catalogue of Plums, cultivated in Britain, arranged as Dessert and Kitchen Fruit" i Loudon (1935) s. 921.

^{xxviii} Sorten är inte omnämnd i Duhamels *Traité des Arbres Fruitières*, Tom. 1, 1768. Nyutgåvan har ej studerats av mig.

^{xxix} Brogdale Horticultural Trust, National Fruit Collections, websida http://www.brogdale.org/nfc_home.php. plommon 'Saint Martin'. Uppgifter om plommonet finns enligt Emma-Jane Allen (Imperial College at the National Fruit Collections, Brogdale, Faversham, Kent, e-post 19 januari 2007) i "Catalogue of the Plums at the National Fruit Trials" 1978 (Ministry of Agriculture, Fisheries and Food).

